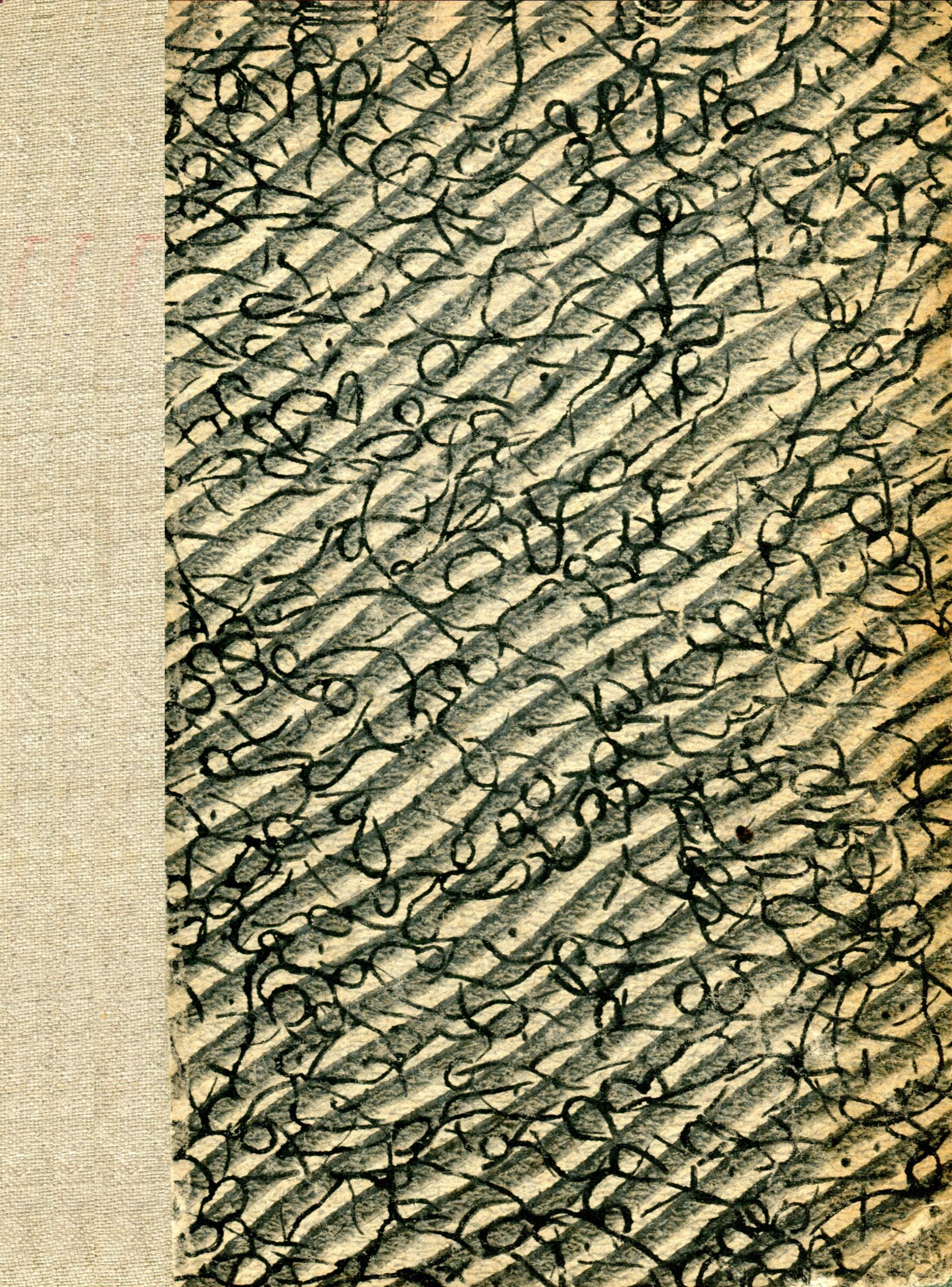

383

Uy Clason

С. ПИЛИПЕНКО

ТИСЯЧІ В ОДИНИЦЯХ

ОПОВІДАННЯ

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК"

С. ПИЛИПЕНКО

ТИСЯЧІ В ОДИНИЦЯХ

ЗБІРКА ОПОВІДАНЬ

ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в «Літописі Українського Друку» та «Картковому репертуарі» Української Книжкової Палати

Друкарня „Укр. Робітник"
Укрголовліт № 1352
З а м. № 4461
Прим. 3160
Харків
1928
О

ТОВАРИСЬКА ПОСЛУГА

Це було вже давно: коли в кожній кімнаті немилосердо чаділа залізна „буржуйка“ і громадяни вільної радянської республіки напихувались „дубовою“ кашею—без соли—і сьорбали „чайок“ з якогось висушеного овочевого листя—без цукру. Проте, життя було напружено-повне, ясно-надійне. Скрута, злигодні минуть, повинні минути, аби працювати, над силу працювати.

І Олесь захлинався у праці, невтомно, самовіддано.

Очі йому завжди горіли борецьким завзяттям, чисте обличчя пашіло здоров'ям і силою, наче не доводилось і йому годуватися неймовірною в інші часи кашею та підфарбованим окропом, наче не валився він мало не що-дня на рядняну „розкладушку“ десь далеко за північ, запрацювавшись до незможу, забувши іноді зняти важкі чоботи і підкинути дровець у смердючу „буржуйку“.

Того холодного, ясного ранку він теж притьмом прокинувся, як був ще з учора одягнений у чорну шкуратянку, від раптового короткого, але енергійного стуку в двері.

Скочив. Ураз струснув рештки молодого, здорового сна. П'ястуком аби-як пригладив скудовченого чуба.

— Увійдіть!—до дверей молодо, дзвінко.

На порозі—дівчина в чоловічій кашкетці, з-під якої непокірно висмикуються русяві пасма непокірного волосся.

Кругле, рясно всіяне ластовинням обличчя з кирпатеньким носом, пухкими кровистими губами, м'яким підборіддям. Невеликі очі, кольору вишневої смолки, зорять задирливо-привітно. Чоловічки в них, як бісики, бігають, штрикаються. Вся вона, мов рябеньке курчатко в свому ватяному, салдатського крою, полусвитку, строкатій, короткій спідниці, з намерзлими, червоними з морозу руками.

Якесь обтріпане, скудовчене, а проте задерикувате—з тих курчаток, що відважно плигають перед засоромленою пикою здоровенного кудлатого пса і примушують його здивовано відступити від маленького нахаби.

— Товаришу, сьогодня свято Тараса Шевченка. Ви мусите в нас на фабриці зробити гарну доповідь. Мене послав культком. Початок о восьмій увечері.

Цокоче швиденько, незаперечливо, наче підвладному наказує. Бісики із вишнево-смолчаних оченят уже встигли обстрибати всеньку кімнату, на мить зупинитися на столі з незакінченим рукописом, зім'ятому ліжку, брудних чоботях, заклопотаному з несподіванки обличчі Олеся.

— Який культком? Яка фабрика? Мені треба дописувати статтю...

— Я—культком, тоб-то я—голова культкому. На махорочній. Мені треба доповідача на сьогодня. А статтю можете писати взавтра.

— Але, товаришко...

— Я приїду по вас рівно пів на восьму. Скільки показує ваш годинник? Порівняймо.

— В мене немає годинника. Та...

— То будьте ввечері вдома. Я заїду, пам'ятайте. На все краще!

І вже лопочуть її чобітки десь біля вихідних дверей.

- Оце наскочила! І відмовитися не встиг. Пропала стаття! А втім—однаково десь би занарядили. Все'дно не одкрутишся... Треба, мабуть, допомогти...

І сів був писати. Та якось не витанцьовувалось.

В очах миготіла кругленька жіноча фігурка з жвавими рухами, з наказливим голоском:

— „Зробіть гарну доповідь!" Бач, яка прудка—не аби-яку, а ще й гарну... І ніс бараболькою. Мабуть із села: торохтить по-вкраїнському, як горох із мішка сипле. Так таки гарну доповідь?

Глянув ще раз на свій рукопис—і відіклав набік. Зажде. Треба справді подумати, як доповідь скомпонувати, щоб не трафаретно вийшло, щоб краще підійти до робітниць, до жіночого серця.

II

Уже звечоріло, як Олесь ізнов почув той самий короткий, енергійний стук у двері.

— Готові? Їдьмо! О, це гаразд!—побачила на столі Кобзаря з закладинками на потрібних для цитування місцях:—краще за самого Тараса ніхто про нього не скаже. Правда, якби він тепер жив—у більшовики пошився б? Панів би лупцював—аж гуло! І що вже він їх ненавидів! А дітей любив...

Дівчина на хвильку наче спотикнулась, по обличчю перебігла легка хмарка, та за мить вона торохтіла невгамовно знов, уже на візнику, що флегматично хльоскав розбиту на всі чотири шкапину.

— Ви з якої губерні? Полтавець? Простою мовою говоритимете? У нас, знаєте, окрім Катерини та Наймички, найбільші грамотії нічогісінько українського не читали. Ще Заповіт дехто вміє співати. Навчила. А ви співаєте? Полтавці всі співучі. Треба б було ще драмгурток змайструвати, та хіба тепер до вистав?

Вся думка—виробництво налагодити. Дядьки вже нам зовсім віри не ймуть. Сіють свій „самотрест“—не треба, кажуть, вашої мархотки. Такий запридух, що овва!.. овва,—мало язика не втяла на тім вибою! Легше вези, ти, машталіре безокий! Ще з доповідача душу витрусимо на цім бруці гемонськім... Та поганяй-бо мерщій! Вже нерано.

— То ж як: чи поганяти мерщій чи легше везти?— насмішкувато візник:—Бачите—он місток злодійський. Обережно треба.

Олесь не бував у цій частині міста. Темними мурами тяглися обабіч незнайомі будівлі, довгі паркани. Жодного лихтаря. Одинокі постаті запізнілих прохожих. Кроки лунко цокотять у морозному повітрі. Здаля неясно бовваніють контури моста через невеличку річку. За нею чорніють низькі перії передмістя. Воно наче приклякло до землі, причаїлось і насторожено ловить тривожні нічні звуки.

— Еге ж лячно? У нас тут, як споночіє, і не виходь. Під цим от містком, бува, ракли чатують. Знаєте: „Дядю, дай субу“? Не знаєте? А ще статті пише! Це так: іде хтось у шубі, а назустріч хлопченя і скиглить: „Дядю, дай субу, бо холодно“.—„Пішов, каже, геть!“ А хлопчик за рукав: „Та, дядю, дай субу, дя-адю!“— „Та відчепись, паценя!“—„Дя-адю, су-убу... Ой, не бийтесь!“ А з-під містка здоровенне раклище суне та до прохожого: „Ти чого дитину забиждаєш? Сказано: дай шубу! А ну, витряхайсь!“ І витряхає... Такий це місток. Ой же й врем‘ячко! Коли ми його перебудемо?.. Та чого ви мовчите? От собі оратора винайшла!..

— Та коли б я що сказав? Кажіть ви краще: у вас велика фабрика? Добре працюєте?

— Де там велика! Розбіглися мало не всі. Хто бубликами на базарі торгує, хто по селах барахло

на харчі міняє. Яка тепер праця, самі знаєте. На тиждень якихось вісімсот „косих" заробиш, а фунт хліба двісті п'ятьдесят коштує. От і маєш на три фунти з гачком за получку,—по половинці тоб-то на день: їж, не трісни, співай пісні. Ой, тяжко робітництву, а ще погань усяка очі коле, агакає: „ага, краще за царя було, ага!" От вам і політграмота! Що вже я з нею намучилась... А в гуртку у мене аж двадцятеро. Тільки книжок обмаль. У вас, напевно, є зайві? Я завтра заїду, заберу. От братва зрадіє! А Бебель у вас є? Давно хочу Бебеля прочитати, а то всі про нього кажуть, а я ні бебеля не тямлю, що воно за один... Та чого ви мовчите? От іще неговіркий! Як же ви доповідатимете, як із вас слова не витягнеш?.. О, стривайте, небавом приїдемо. Там он, за заворотом, і наша махорочна.

Над мурованою брамою коливався великий лихтар і в його жовтавому світлі полоскалися два злинялі червоні прапори. За брамою чорна паща фабричного двору.

— Тепер цією стежкою до головного корпусу. Та не туди, там калюжа! Поволі, товаришу, тут сходи. Лічіть десять ступенів. От іще хазяї в нас, хоч би яку скипку засвітили! І на свято не дивляться. Сюди, направо. Не роздягайтесь, у нас холодно. Хотіли були парове відремонтувати, та ж вугілля—самі знаєте— і для залізниці бракує. Ой, врем'ячко!

Кімната фабрзавкому. Прості столи, прості нефарбовані лави. На стіні Ленін мружить око і плакат про вошу і соціялізм. Га, тепер, може, декому й смішно, а знали б, що тая воша лиха наробила! Перемогти її—не аби-яка революційна подія... Під вошею сірі шинелі фабрзавкомівців, скілька жінок. Гомонять голосно. Радісно дівчину вітають з давно очікуваним

гостем. Як бджоли у вулику матку обліпили. А вона до них, ані на мить не вгаваючи:

— Ось вам доповідача привезла. А музиканти всі прийшли? Чому це води для промовця не наготовили? Ви ж воду п'єте, як говорите? Ні? Ну, то й гаразд, а то це якось по-панському, з тою водою, та й карафки в нас немає. Не цебро ж на трибуну перти? Покуштуєте нашої махорочки? Хлопці, частуйте! Та що ви стовбичете, як цар-колокол у Москві?

— Ну і ви ж цар-пушка, я вам скажу,—не витримав Олесь.

— От і не влучили, бо вона не стріляє... Що, проковтнули?.. Ну, ходім на трибуну. Дівчата, гасіть світло, щоб дурно не витрачати. А на сцені запаліть. Так. Завісу! Виходьте. От іще неповороткий! І де я такого взяла на свою голову?

III

Трибуна—не трибуна: довгі столи один до одного зсунуті. Замість лав на табуретках дошки під людською вагою вгинаються.

У вікнах половини шибок немає, дірки затулені жовтою диктою. Під стелею, наче ребра велетенського страховища, опукляться чорними дугами товсті бантини і уходять десь далеко вглиб майстерні, густо набитої людом.

Сотні напружених очей ураз наелектризували Олеся. Молодим чулим голосом він почав викладати знайому тему. Говорив про тяжкі кріпацькі роки, про маленьку Оксану, що її безталанну долю не забув поет до самісінької смерти, про злощасних покриток, про сліпу, що спалила панський двір, про княжну Рєпніну, що була обласкала талановитого митця та стояла для нього надто високо, про Лукерю, з якою так і не

довелося Тарасові звити родинного кубелечка, про високу могилу над Дніпровою кручею...

Говорив і бачив, як співчутливо потакують йому літні робітниці, як смутніють дівочі обличчя, як погрозливо беруться зморшками чола робітників. Знайомі картини, знайоме лихо...

... „І заповідав він нам боротися з панством, прорік, що машина пожре престоли і трони, що зійдуться люди раді та веселі і пустиню опанують веселії села. І ми гуртом оживимо нашу пустиню, збудуємо веселії села, велетенські міста!"

— От спасибі! Ну й спасибі! Зворушили нашу фабрику. Чуєте, як плещуть? А в нас же врем'ячко, бодай не казати. Лихі всі—і слухати нікого не хочуть. Хліба, кажуть, дай, а словами дурнів годуй... Так то ж про Тараса: він таки рідний. Рідний і в гніві своїм і в забобонах... Ви чого ото й словечка не сказали, що він долю покриток оплакує, скиглить, а батькам, котрі тих покриток із хати женуть—ані мурмур, ні найменшого докору, ніби це так і годиться? Була б у Тараса дочка та з ким-будь догулялась, надісь—так само під тини післав, а потім жалісного віршика написав би — от мовляв, — лиха її доля, боже мій милий!" Кріпкий був старий на селянські звичаї... Та що там про нього нашим фабричним говорити—от спробували б колись про пайки та зарплату! Що вже я намучилась, лишенько... Та ви ж не уходьте. Куди ото поночі та ще через наші лихославні містки? Мене вже колись хотіли були роздягти, так у кишені повно махорки. Я їм межи очі—та навтьоки. Сміха! От врем'ячко, бодай про нього ніколи не згадувати... Кого найбільше шкода—дітей безпритульних. Гинуть, як квіти на морозі. А скільки на злодійську путь виходить! А вони ж, мовляють, квіти

життя. За-для них тільки й працювати. Адже нам яке щастя? В борні за їх, чи ж не правда? Інакшого щастя немає...

Обличчя дівчини знов спохмурніло, мов туманом повилось. Бісики згасли, куточки губ по-дитячому звисли, скривились. Ледве помітно зідхнула, труснула різко головою, наче відганяючи налазливу муху, випросталась і знов жваво перепитала Олеся:

— Чи ж таки додому? Та яка там стаття: завтра, сказано вже, напишете. Не горить бо з нею. Та про нас не забудьте до газети подати: так, мовляв, і так,— махорочники теж Тараса справляли. Я б і сама, як завжди, стругнула, та кожного дня до міста чвалати ніяк та ніколи. Що вже я намучилась—біда! Не йдіть, тут десь на ночівлю примістимо. Тимчасом на танки подивитесь. Що? Головполітосвіта проти „танцюлек“? Дурна ваша Головполітосвіта, ось що! Для чого клуби існують—нудитися? В нас і своя музика є. От іще великого барабана мені червоноармійці обіцяли... Поїду в неділю до штабу, притарабаню. А від нас махорочки трохи в подарунок. Червоноармієць—він же голий і босий. Його жаліти треба... А ви танцюєте? Вальса? Ні, полька жвавіша. Вальс—то для малахольних паній. А нам—польки. Гей, хлопці, дайош „кокетку“!

Олесь і не зчувся, як викомирював щось неподібне ногами в колі махорочників і махорочниць. Перед його очима мерехтіли розстібнуті коміри кожушанок, червоні, білі, сині, вишивані й невишивані хустки дівчат, ухасті заячі капелюхи, баранячі шапки і військові кашкети хлопців. У вухах лящало брязкотіння мідяних талерів, гострі вигуки кларнетів, глухе бубоніння басів. На ноги йому наступали чиїсь важкі чоботи, він когось штовхав плечем, боками, стукався кряжем.

А перед самісіньким обличчям Олесевим лиснів у дрібних крапельках кирпатенький ніс, грали бісики, купаючись у вишневій смолці, і сяли вогкі, рівні, білі зуби—єдине, що було гарне в моторної дівчини. Вона танцювала з непідробленим захопленням, уся віддавалась немудрому танку і пругким тілом тиснулася до свого партнера.

— Ой же гарно! А ну ще! Та міцніше руку держіть, кавалере! Не бійтесь, не зомлію.

Робітничий баль гудів, крутився дзигою. Забута тяжка праця, нерадісні, скрутні злигодні. Замість понурих постатів, суворих облич—великий, дитячий немов, натовп, безтурботний, наївно-радісний.

У холодному повітрі просторої залі-майстерні пара від розігрітих людських тіл білими клубками зливалася з цигарковим димом. Скілька гасових лямп—куди там тоді до електрики!—тьмяно мигтіли в задушливому повітрі й кидали на підлогу химерні тіні. Гамір, тупіт десятків ніг, заливчатий щирий регіт, кашель застужених горлянок... Ой, цей кашель! Він тільки й перешкоджав Олесеві доповідати, він хрипкими хвилями раз-у-раз заразливо здіймався по всій залі і нагадував про сире, холодне життя, латанину на плечах, недоїдання, хороби...

Закашлялася, зрештою, і прудконога Олесева дама.

— От напасть! Це від махорки. У нас тих сухітних, сухітних. Та ще черевики їсти просять... Що поробиш?.. Ну, ходім, спочинемо. А ви, хлопці, козака! Вдарте, щоб лихо сміялось та буржуї лякались. Дівчата! А котра лебідкою попливе? А ну, утніть! Та гей-бо, ще опинаються!

Бадьорий, дражливий мотив звихорив залю. Посеред тісного кола глядачів наввипередки вихвачувались одна по одній пари, вихваляючись хитрими

викрутасами, несподіваними вивертами, підганяючи себе й заражаючи авдиторію гейкотом та ухотом. Музика вчащала, танцюристи дріботіли, обличчя глядачів сяли щирим задоволенням, радісним захопленням. Ще б пак—відколи душу не відводили!

Олесь із дівчиною ледве протовпились через кав'яр людських тіл. До спітнілого лоба прилипло волосся. Груди тяжко дихали. Ще один погляд на робітничу юрбу.

— Ну, тепер і без мене обійдуться. Закрутилось! Ходім до мене, або що, тимчасом. Тут у нижньому поверсі, біля контори живу. Ви ж, мабуть, і виголодались? Буфети по клубах ще хто зна й коли будуть. Тепер хіба насіння даси. Тільки й багатства. Ой же й врем'ячко! Ну, десять ступенів, пам'ятаете?

IV

Маленька комірчина, куди завела Олеся його напасниця, здивувала нашого бранця безмірно. Він аж ніяк не сподівався знайти тут такий затишний куточок, не міг припустити, що його хлопцеподібна власниця виявить стільки жіночого смаку, вміння з нічого зробити чистеньке, чепурненьке кубельце. І він знов пригадав перше враження: таке собі курчатко, оця кирпатенька дівчина. А зняла вона свого полусвитка та бридку кашкетку—і зовсім на пташенятко скинулась. Кругленьке собі, рябеньке, і ноженятами дріботить, порається та бідкається:

— Оце присогласила! А чим же я вас годуватиму? Хіба бараболю їстимете. З олією, добре?

Чистила картоплю, мила її, розпалювала пічку, аж задиркуватий носик зовсім у щоках ховався, а губи смішно складалися в рожеву рурку, наче маленька дитина тягнеться когось цмокнути.

Тимчасом Олесь іще раз здивовано перебіг очима все, що було в кімнаті: мережану фіранку на єдиному маленькому вікні, скілька путящих малюнків на вибілених із синькою під блакить стінах, а серед них, на чільному місці, чепурно облямовану репродукцію чиєїсь старовинної гравюри: на лісовій галявині грає в піжмурки дітвора. Скісне проміння сонця, пробиваючись через лапате листя дерев, падає ясними плямами на зелену траву, зайчиками грає на рум'яних обличчях дитячої зграйки. Трава рясно вквітчана різнобарвними рослинами—і, наче великі квіти на ній діти зі своїми яблуневими, сміхотливими личками, в легких ясно-кольорових убраннячках. А під ліщиновим кущем з краю галявини сидить із вишиванням на колінах жінка-доглядачка і ласкаво-привітно поглядає на веселий гурт.

Маленький столик під вікном білів газетою, посмуженою де-не-де червоними підкресленнями. Над ним різьбяна поличка з книгами, акуратно загорненими в кольоровий папір. Над дверима і по лутках аж додолу знижувались легкими згортками довгі вишивані рушники, удаючи з себе своєрідну гардину. Все це у м'яких фарбах, гармонійно підібраних одна до одної, на всьому видна була ретельна хазяйчина рука, заботяща, уважна.

Зачудовання гостя не мало меж. Звідки взялася ця баришенська, ніби якоїсь курсистки з заможніх хуторянок у довоєнні часи, кімнатка—тут, поряд брудної, облупленої фабричної контори, тепер, коли бентежна, сувора доба призвичаїла не зважати на обстанову, призирливо ставитися до життьових вигод, коли гребування цими вигодами мало не вважається за якийсь особливий „шик", геройство—і там, де це дійсно невідхильне й природнє, і там, де воно, виставлене ніби

у противагу „міщанству“—само являється чванькуватим міщанством, дурною пихою некультурних брудняків.

І це житло тої дівчини, що взяла його за барки таким нежіночим, майже брутальним способом, що порядкувала там на святі, як червоноармійський старшина на муштрі, що ходить у мужській кашкетці і парубочому полусвитку!

Ба ні! Тепер у хатньому убранні, в простенькій білій блузці, що м‘якообій мала її кругленьку постать, вона здалася Олесеві майже принадною, симпатичною жіночкою, якоюсь зовсім іншою, ніж та, що була за порогом цеї кімнати!

Вона помітила його зачудований погляд і теж якимось зміненим, ніби вибачливим тоном мовила стиха:

— Тут у мене нікого й ніколи не буває. Ви—це випадково й винятково. Я ж—сама, одна-однісінька.

І бісики десь поховались у жвавих оченятах. На нерівному, низькому лобі проклалась зморшка. Все лице якось посіріло, стало підкреслено-некрасиве, жалісне, трохи смішне—і Олесь знов ізгадав первісне порівняння. Тільки зараз це було якесь мокре курчатко, що зібгалося десь у криївці від холодного дощу, наїжачило пір‘ячко, підобгало лапки і труситься від негоди.

Дівчина глибоко зідхнула і тихо запитала Олеся:

— А ви самітній? Ні дітей, ні жінки? А шкода: ви ж такий... здоров‘ям наллятий. Це тепер зрідка. Виснажились усі, як після довгої хороби. Ходять аж суглави неначе риплять, ось-ось тріснуть.

Вона допитливим зором облапала струнку постать свого гостя, його ставні плечі, сильні ноги.

Олесеві аж ніяково стало від цих цінувальних оглядин. Мов худобу на ярмарку купує, ще й боїться,

щоб не одурили. Але воднораз почутив себе дійсно молодим і здоровим—аж тісно здалося в цій малюській цюпці, аж стало в ній усе ніби лялькове, а власниця цієї мініятюрної келійки—теж маленькою, ображеною чимсь дівчинкою, що її хочеться приголубити, втішити.

Вона примостілась, підібгавши ноги, в куточку ліжка, якось знітилась уся, присмирніла і притишеним, мрійним голосом мовила, дивлячись кудись далеко-далеко, повз Олесеву голову, повз гравюру з дитячим гуртом.

— Діти—це ж таке щастя... Як можна без дітей?

І змовкла. Охопила круглі коліна руками і похитувалась, наче тихо колисала дитину. На лобі перебігали легкі хмарки думок. Уста ясніли мрійною усмішкою.

Зненацька до Олеся благально:

— Слухайте,—зробіть мені цю товариську послугу!

Олесь відразу не збагнув. Дівчина повторила переконливо:

— Ну, хіба вам це важко? А мені—ой, яку ви мені послугу незцінену зробите. Я не можу, розумієте, не можу так далі. Мої думки все на одному, все про одне. Ні працювати, ні спати спокійно. То зимно, то гаряче стане, і млосно так, млосно... Мені вже двадцять п‘ять років—і я не можу більше, чуєте?—мало не крикнула розпачливо. Обличчя їй зашарілося, тяжко дихала, напіводкриті губи оголили два вогкі, блискучі разки. Вся випросталась і міцно стиснула на колінах тісно переплетені пальці рук, аж кінчики їх побіліли. На чолі страдницька зморшка.

Олесь зніяковів. Думки звихрились метелицею. Що це? Куди він попав? Що за поводження: за коханця намовляє бути чи що? Ну й ну!

Дівчина, ніби прозираючи в його думку, мало не гнівно скрикнула:

— Ви що там думаєте? Гадаєте: от халепа—в полюбовниці нав'язується? Чоловіка дівчині закортіло, казиться з жиру? Ага, відвертаєтесь, очі долу? Ні, мій любий! Схотіла б, так ціла тічка тут ходила б. Ваш брат на це ласий. Та за кого ви мене берете,— за фльондру якусь непутящу? Я ж бо вам по-товариському кажу: дитини хочу, без дитини жити не можу. І щоб сюди ніхто не швендяв, не докучав... Безбатченком хай буде, а проте роду здорового, дужого. От чому до вас звернулася... Ви ж не ходитимете до мене, правда? Гляньте просто в очі,— правда?

І дівчина вже мало не горнулась до Олеся, зазирала допитливо в очі, ніжно шепотіла, наче підманювала, улещувала:

— Воно ж таке маненьке, безпорадне, так воно жити хоче і ще не тямить нічого. Рученятками розкидає, а впіймати не вміє... Я ж бо працюватиму тоді вдвоє: і для всіх, і для нього, немовлятка мого любого...

В широко відкритих очах блищали дрібненькі сльозинки радісного замилування, вся дівоча постать якось пояснішала, стала ніжно-привітною, ласкаво-привабливою. Руки згорнулися на грудях ніби в молитовному порусі. Крізь сльози повторювала ледве чутно.

— Таке манюсіньке... і жити хоче... і ради собі не дасть...

V

Олесь більше ніколи її не бачив. Коли тихе крило спогадів повивало на нього і в уяві вирізьблювався затишний куточок самітної дівчини, де до дитячого

гурту на лісовій галявині приєдналась, мабуть, іще одна маленька істота,—його охоплювала завжди незміренна ніжність, почуття тихої ласкавости до себе за вчинену послугу і вдячности до тої, хто дав йому можливість її заподіяти. Частенько думав: он іде дитина—може це його? І всі діти—рідні. Як хороше! Як гарно...

Одне засмучувало іноді Олеся: він так і не взнав імени запопадливої дівчини. Майнула в його житті легеньким вітерцем і зникла десь на неосяжних просторах радянської землі, маленька працьовита комашинка з великим серцем, повним ущерть невичерпаної материнської любови й жіночої ніжности.

— Яке ж її ім'я? Звідки вона? Де тепер? Ні, не треба. Нічого не треба. Так краще. Просто—товариш. Просто—людина. Просила ж бо ще раз на прощання, стискаючи міцно Олесеву руку:

— Адже ви більш ніколи не прийдете до мене, не шукатимете мене? Щоб так лишилось, по-товариському, згода?

І лишилось по-товариському.

10-XI—27 р.

НА ХІДНИКУ

I

До півлитки бачив людей Михайло, та й то коли близько присунутися до вікна й високо підвести голову. А здаля, з низької табуретки, де він повсякчас сидів, копирсаючись у своїй роботі, видні були самі черевики.

Вранці, щойно розвиднялось, тупали лунко по порожньому хіднику важкі порепані чоботи й двірникова мітла здіймала сіру, в'їдливу куряву. До Михайлового віконця налипали брудні пасмуги тої куряви, жорстка мітла скавчливо шкрябала шибки й вирізьблювала на них химерні визерунки. Вихорем мчали повз шибки прим'яті, потоптані недокурки, попалені сірники, клаптики подраного паперу. Іноді до них чіплялось чиєсь гидотне жовто-зелене харкотіння й зліплювало докупи всяку нечисть.

Тоді ж твердим, широким кроком міряли хідник одні за одними прості виворотні чоботи. Грубошкірі, широконосі, місткі, щоб нозі в онучах не муляло.

Над напівсонним містом клично ревли гудки: раз, удруге, десь віддалік завмирала робітнича хода — і Михайло сідав на свою табуретку під підвальним віконцем.

Повз нього швидко дріботіли по світанковому холодку незграбні черевики служниць-куховарок, щоб за яку годину поволі вертати, наполягаючи на підп'ятки від тягару закупна.

Серед цих низьких плискуватих черевиків Михайло іноді помічав високий вигинистий підбор, і обличчя йому хмурніло:

— Не до ноги, дівчино, купила, не до ноги... Не тою стежкою йдеш...

Та ясніло воно йому, коли веселою нестриманою гурмою, випереджаючи одно одного, тупотіло зухвало діточе взуття. Всяких кольорів, всяких фасонів, всяких обсягів. Онде драні черевички, ґудзики бовтаються, рядом із чистенькими пантофельками—бантик щовковий метеликом. А там шнуровані елеґантні полуботки крокують воднораз із здоровецькими чобітьми—носи вгору, бо батьківські, завеликі.

— Разом, разом, дітки, не розходьтесь, товаришуйте,—сантиментально пришіптує Михайло. Самітник він і, як усі самітники, звик сам до себе муркотіти, хоч і не старий іще...

Перебігли жваві ноженята школярні. Зачовгало взуття урядовців. Мало не все на один фасон, куповане по одних крамницях набір та на рати. На низьких покривлених підборах, з розтоптаним плискуватим передом, тонкою витертою підошвою. Поміж ними дешеве різномаїте жіноче взуття урядовок. Зрідка витнуться кокетливі високі півчобітки, пантофельки-лакерки, сіра замшева шкірка.

Поквапливою ходою пройшли службовці. Павза. Михайла довго ніщо не розважає і він пірнає ввесь у свою роботу, аж поки щось затінює вікно.

О, знов той біленький кудлатий собачка задрав ніжку! Джиґунисті сап'янці його власниці соромливо спиняються. Невидима рука нервово сіпає цепку.

— Повилазили вже собаки з неробами на шпацір,— лютує Михайло й додає іронічно:—хто кого водить?

Трохи згодом хідник знов оживлюється перебігом

школярських зграйок, далі знов човгають додому службовці—і Михайло знає, що пора обідати.

По обіді на хіднику ніякої системи. Поряд чобіт із дзвінкими острогами мало не сторч стає дамський жовтий черевик. За ними плюскотять чиїсь старечі шкарбани, мов ковзаючись на асфальтовому хіднику. Назустріч повільною ходою, вивертаючи носи, шпацірують дві парі модних джимі. Еге, перед ними дріботять теж дві парі маленьких жіночих пантофельок... Онде, мабуть, шофер чи літун блиснув високими жовтянцями з ґетрами. Старчиха шморгає виступцями. Побігла служниця в латаних патинках. Знов гурма дітвори з товстими підошвами і мов оливом налитими носами, мабуть на футбол. Студенти чи що в ремінчаних ходаках, котрий у карпетках, а котрий і набосоніж. Серед них іще хтось у мотузяних постолах. Раптом серед попарного взуття ріже око одна нога в дранті—плигає поніж дерев'яного костура.

Михайло кривиться й зиркає на свой протез. Через те й шевцювати почав. Інвалідом став і багато в нього, каліки, зла і ніжности до людей. Зла до здорових, самовдоволених, ніжности до прибитих долею, занедбаних.

Та майже не бачить Михайло людей—самі ноги, саме взуття. Ввесь світ йому тепер у тім тьмянім віконці. Сидить на табуретці, на другу, низеньку, протеза поклав, притиснув між колінами (одно штучне) чийсь чобіт дірявий, стукає молотком, зашилює шилом, смикає дратву, а сам усе в віконце поглядає, годується враженнями.

Коли-не-коли зазирне замовник, перекинеться кількома фразами, відлічить грошей—і знов самотніє скарлючена постать каліки-шевця, цокає молоток, шворгає дратва, нечутно коливаються думки.

Добре влітку, погано, нудно взимку. Замерзне віконце, вкриється химерною папороттю. Глухо скриплять на зледенілому хіднику невидимі ноги. Нічого не вбачиш, навіть у підвалі такі сутінки, що без світла не спрацюєш. По кутках уранці сідає сива наморозь і розпливається вдень темними плямами.

Тоскно тоді Михайлові. Доводиться жити лише спогадами про нерадісне дитинство, тяжку працю, своє каліцтво.

— Що ж,— пригадує він чиїсь слова,— боротьба жертв не аби-яких просить.

Доля йому судила бути одною з тих жертв. Нехай. Він не в претензії. От тільки кепсько, що лід на вікні світ застув. Коли б весна мерщій.

Прийшла й весна і принесла шевцеві багато радощів, багато й смутку.

II

Він давно їх нагледів, ці маненькі чорні черевички з широкими носом і низькими, твердими закаблуками. Такі черевики носять тільки сільські дівчата, виряжаючись десь на свято чи на гулянку. Про це свідчили й смугляві ноги з тонким волосінням, що ясніло золотом на сонці. Ці голі пружинисті ноги миттю виблискували перед Михайловим вікном, а за скілька хвилин знову вертали десь назад торопко й жваво. Він бачив їх уранці, бачив удень, бачив і пізно ввечері, коли навпроти на хіднику засвічувався електричний ліхтар.

Мабуть, десь близько, може саме в цій великій кам'яниці живе, й вередливі хазяї ганяють що-разу до крамнички, або-що...

Без утоми, в такт розміреним рухам шевця, працювала думка Михайлова, малюючи образ невідомої

дівчини, що принесла десь із запашних полів ці здоров'ям налляті ноги в чорних, грубих черевиках.

Без утоми, з ясно-блакитного ранку до похмурої пізньої ночи сновигала моторно дівчина, не знаючи, що з підвалу її рухи стежать запитливі очі невідомої людини.

Безтурботно цокотять черевички хідником, твердо ступаючи цілою ногою, посміхаючись з весняних калюж, весняної слизоти.

Їхній веселий цокіт збадьорює Михайла. Він мимоволі міняє темп своєї праці, рука швидче метляє туди й сюди, а в такт праці міниться й думка. Швець згадує одинокі щасливі хвилини зі свого лиходенного життя, хвилини розради й утіхи. Згадує, як спіткав колись та уподобав дівчину, як мріяли вони зажити сумирно й щасно, як солодкомлосні були їх спіткання...

А чорні черевички самі й самі... Та як не бути самим—а й часинки своєї, все на послугу.

Он ізнов кудись поспішають. Певно, не в своїй справі, не для себе. А може й для себе, адже, сьогодні, здається, неділя. Невже хоч раз на тиждень не підуть вони, куди схочуть?

Щезли. Нема.

Михайло бере різака й трохи підстругує нову колодку. Тверде дерево зразу не піддається, потім падає м'якими стружками на підлогу.

Другої неділі перед вікном спинилися густо наваксовані рантові чоботи. Постояли трохи, відійшли, знов стовбичать. На хідник падають шкоринки з насіння.

За якийсь час коло них з'являються чорні черевички—і фонтан насіння подвоюється.

Михайло радіє. Михайло лукаво посміхається й обережно розгладжує шкарубку штуку хромової шкірки.

З тихою батьківською немов радістю стежить він, як що-неділі вистоюють поряд якусь часинку простенькі черевички й непретензійні чоботи.

Поглядає скоса в віконце, ласкавить обличчя привітною усмішкою і твердим рухом кроїть лискучу, гостропашну шкірку. Будуть комусь чобітки „на ять“!

III

Шпарке було літо. Асфальт на хіднику став, мов смола, м‘який. На рівній поверхні більшими й меншими цятками повибивали закаблуки ямки. Після дощу довго в них стояла вода й дрочила горобців, що ніяк не влучали хвилинки до неї дібратись. Ох, ці люди— і чого б то їм у таку спеку вештатись без путтяР

Не одну ямку вибили вже й наваксовані чоботи перед вікном Михайловим, дожидаючи черевичків. Щось довго не виходять вони сьогодні. Нетерпляче пристукують чоботи по хіднику, нетерпляче й Михайло пристукує молотком-носаликом, заганяючи в підошву гвіздки.

Нема та й нема. Може що скоїлось? Гніваються, не пускають хазяї? Захворіла?

Не дізнавсь того Михайло, не дізнались, мабуть, і чоботи—вистоявши до темного, почовгали назад, самітні, стуманілі. Пішли, лишивши глибокий слід на асфальті.

Стурбований, як за рідну дитину, був Михайло, коли й у другу, в третю неділю було так само. Не інакше, як лихо притрапилось. Ладний був узяти костура й пошкутильгати десь на пошукання.

Прийшов замовник, лається: підйом затісний і гвіздки крізь підошву муляють.

— Хіба мені тільки з вашими чобітьми й клопоту?

Аж ось бачить одного дня надвечір щось ніби знайоме, ніби й ні. Навіть підвівся й до віконця присунувсь, щоб роздивитися ліпше. Так, це ті самі чорні

черевички, тільки десь вони дістали рожеві панчохи. Мов малі поросята ноги в них. Гладенькі, годовані на заріз.

Похитав головою Михайло, єпохмурнів:

— І на що б ото рожеві? Людей на спорзні думки наводити? Відомо ж бо, чому мода на таке пішла— під голе тіло. Ет!

Сердито штрикнув шилом у шкіру, аж та чвякнула.

Стоять чорні черевички з рожевими панчішками, дожидають, щось задумливо на хіднику підгрібують носиком. Дожидає й Михайло. Відлягло вже йому: ось чоботи прийдуть, після довгої перерви зрадіють, намилуються.

Та й справді небавом щось застуло світ. Швець підводить голову, вдивляється пильно, високо здіймає кошлаті брови. Це не чоботи! Якісь жовті косоносі американки спинилися за вікном. Над ними штанці прасовані з заворотами, коротенькі, модні. Кольорові смугасті карпетки з-під них виглядають.

Чого навпроти черевиків стали? Хіба знайомі? Мабуть, таки так, бо ось уже черевики рядом, ось пішли кудись у парі.

— Та-ак!—замисливсь Михайло, хмурить лоба.

Дивиться другого дня: знов вибігли черевички, тупочуть непокійно побіля вікна, а за який час до них довгі американки сунуть. Тоді—поніж і геть від вікна. Коли вертають—не видно.

А в неділю, скоро рушили вони, натомість стали наваксовані чоботи, одну мить постояли, різко крутнулись і торопко пішли геть, у другий бік.

Прикро стало Михайлові. Відколи не чув тяжкого шкіряного паху в своїй мастерні, а тут аж за горло взяло, така задуха. І зненавидів він тії косоносі американки, як свого власного ворога. Отак би й плюнув на їхню нахабну жовту шкіру! Отак би й штрикнув під боки шилом, щоб не лазили тут під вікном!

Та й на чорні черевички вже не так прихильно поглядав швець. Власне, не черевички, а рожеві панчішки йому дошкуляли, очі засипали немов приском.

І зла радість йому була, коли одного разу кудлатий собачка раптом загавкав заливчатим ситим гавкотом, а потім кусонув за рожеву панчоху. Чого, мовляв, стала, де мені треба! На нозі струмочком заруділа кров. Її рудувата смужка лишилася й потім на панчосі, починаючись від свіжого, рожевими нитками шитого рубця.

— Так тобі й треба,—злісно проказував швець,— не знайся з тим кодлом. Маєш!

І ще радів він, коли черевичкам довше та й довше доводилось жданок застоювати, коли нависні американки не показувались іноді й зовсім. Може відчепляться?

Тимчасом осінь тихо плакала рясними, холодними сльозами, вкриваючи хідник липучою слизотою. Зрідка вихоплювався ясний, сонячний день, даруючи людям останні теплі ласки.

І був такий сонячний день.

Михайло випростав похилу спину: сьогодні більш не робитиме. Задумливо дивиться в вікно, осяяне скісним промінням сонця. Якась лагідність опановує душу. Треба прочинити кватирку, вдихнути в отруєні юхтою легені свіжого повітря.

Раптом мов хто каменем шпурнув у криницю—нахабно виступають перед очима жовті американки, а поніж... поніж, замість знайомих чорних черевичків, шкандибають на височенних французьких закаблуках якісь лакерки.

— Не найшов іншого місця шпацірувати, безеснику,—сіпнувся Михайло, аж відерце з варом перекинув. Потік він по підлозі чорною, липучою гадючкою.

А за хвилину вгледів Михайло за вікном чорні черевички. Метнулись вони швидко вперед, знов відступили, постояли в гіркій задумі—і потюпали сумно навздогін...

Пройшла пані з кудлатим собачкою. Якийсь пес хотів його понюхати. Собачка злякано заверещав. Пані пхнула пса парасолькою. Підобгав хвоста, зник...

Довго не бачив після того Михайло своїх знайомців. Видивлявся і вранці, і вдень, і ввечері—нема. Може, заподіяла собі що? Може, десь-інде найнялася? Мабуть, що так, бо досі уже б і побачив, отак виглядаючи.

Далі менше турбувавсь, менше згадував, а потім і зовсім із пам'яти зникати почала. Заступали інші враження, інші події.

Впала зима, приморозила поки-що злегенька віконце, вкрила білим настом хідник. Поховалися ноги в калоші—менше різномаїтости, менше інтересу Михайлові.

Та з-поміж тисячі ніг розпізнав би він оті, в рожевих панчохах з рубцем від покусу й ледве вже помітною рудуватою смужкою.

Ось прийшли вони повз вікна раз, другий, третій. Ось підійшли до них якісь подрані великі калоші, пішли поряд, зникли... Минула година. Бачить Михайло знайомі панчохи знову. Ходять туди й сюди. Знов ідуть у парі з якимись чобітьми на рипах. Щезли...

Електричне сяйво парусом проходить у темну майстерню, відкидає довгу тінь від понурої постати каліки-шевця.

Очі йому закриті. Губи по звичці шепочуть давно завчені слова:

— Боротьба жертв не аби-яких просить.

На хіднику порожньо. Споночіло.

19/III 1927 р.

ЛЮБОВНІ ПРИГОДИ

Секретар редакції підвів здивоване обличчя:

— „Любовні пригоди"?! Ви взялися за любовні пригоди? Тихенький обсерватор буденного провінціяльного життя, режима економії і нових технічних винаходів—і раптом любовні пригоди... Неймовірно!

— Запевняю вас, що це вперше і в-останнє. Але мені конче треба було написати це оповідання. Я сам його ненавиджу. Я вимучився коло нього, як лоцман на Дніпрових порогах. Я не спав цілий тиждень коло цих мізерних клаптиків паперу. Надрукуйте його!

Секретар ніколи не бачив Карпа Макаровича таким схвильованим. Завжди сумирний, з повільними хуторянськими рухами, опецькуватий чоловічок, із брезкуватим, невиразним обличчям гемороїдального молодшого бухгальтера якогось підвідділу якоїсь дрібної господарчої установи—він рівно о дев'ятій приходив у свій куточок, перегортав цілі купи провінціяльних часописів, порпався у робселькорівських дописах, методично щось відзначав червоними хрестиками в технічних журналах—і в наслідок своєї длявої праці передавав секретареві редакції акуратно списані чіткими конторськими літерками ґранки паперу, що виглядали здаля, як дрібні рахівниці. Слова, мов сухі цифри річного звіту споживчого товариства, плигали в очах у секретаря. Він і не думав їх перевіряти. Він знав, що Карпо Макарович по-канцелярському точно перекаже знайдені відомості, точно зазначить джерело їх похо-

дження, точно подасть відведену йому для інформації кількість рядків і точно о четвертій подасться з редакції додому обідати десь на край міста, в сірий дерев'яний облуплений будинок із приземкуватими квітами на підвіконнях за сірими перепраними занавісками. Там зустріне його гостроплеча, з ріденьким вицвілим волоссям і вицвілими очима жінка, такі, як і він опецькуваті, неповороткі й неметкі діти—й там він лишиться до завтрашнього ранку, до дев'ятої години, коли знов зігнеться над купою паперів у своєму редакційному кутку.

І раптом оповідання—„Любовні пригоди"!

— Ви повинні його надрукувати. Від цього залежить усе моє життя,—повторив Карпо Макарович, і обличчя йому взялося рудуватими плямами, а над бровами залисніли крапельки поту.

Секретар ще раз здивовано глянув на новоявленого новеліста. Незвичне поводження Карпа Макаровича не дозволяло глузувати, і він мовив серйозно і стримано:

— Все життя від цього залежить? Але ж ви сказали, що це вперше й в-останнє. Значить, ви не думаєте цим першотвором прокладати собі письменницьку путь. Навіщо тоді й друкувати так нагально й обов'язково?

— Я не можу вам сказати, через що це так. Але обов'язково й негайно, коли ви не хочете погубити мене... Що забагнеться вимагайте потім від мене, нагружайте якою схочете працею, скорочуйте платню, але надрукуйте це оповідання, надрукуйте мої „Любовні пригоди".

Урочисто-благальний тон завжди плохенького Карпа Макаровича переміг. Видно було, що в житті цієї людини скоїлось щось надзвичайне, несурядне.

— Гаразд! Я покажу редакторові, хоч у неділь-

ному додаткові ми й не звикли друкувати любовних пригод. Та своему постійному співробітникові можна зробити виняток, коли, певна річ, ваше оповідання має художній інтерес.

— Воно має життьовий інтерес,—з притиском підхопив Карпо Макарович.—Коли-небудь я вам оповім його трагічну історію. Не вимагайте цього зараз. Рана ще надто свіжа й роз'ятрена. Не вимагайте!

— Та ні ж бо, товаришу! Хай ваша історія лишиться при вас. Нам із редактором важно задоволити читачів справді цікавим і корисним художнім матеріялом. Давайте ваш манускрипт.

Тоненький школярський зшиток, списаний рівними акуратними рядками, перейшов до рук секретаря.

— Вам легко буде читати: я переписував три рази.

— Гаразд, гаразд! Не турбуйтесь. Завтра знатимете його долю.

Кароліно Петровно! Ви знаете: я—маленький чоловічок, такий маленький, як чоловічки в Ваших прекрасних очах. Та хіба й маленькі чоловічки не мають права на велике щастя? Зробіть мене щасливим, Кароліно Петровно! Адже я не знав досі, що таке щастя. Безрадісна була моя життьова путь, мов безкрайня телеграфна лінія. День до дня схожий, як телеграфні стовпи. Сірі, одноманітні. І думки, як дроти, довгі, нудливі, однотонні. Ви увірвалися в мое життя метеором. Ви ж така метеорна, Кароліно Петровно, моя красна Ліночко—дозвольте хоч у листі Вас назвати так: красна Лі-ноч-ко!..

Коли Ви проходите повз мене, одне непереможне бажання опановує всю мою істоту: розпаритись в легку хмарку, оповісти Вас прозорою променистістю й так у солодкій млості бути з Вами скрізь, почувати

кожний атом Вашого тіла, кожний кучерик на Вашій ніжній шийці, коливатися разом з кожним Вашим рухом.

Не смійтеся з мене—я не шукаю слів, я пишу так, як я думаю, а думаю про Вас я завжди, повсякчас, невідступно, з солодким болем і з незміренною радістю.

Коли Ви одного дня забули на моєму столі свої рукавички (це я їх украв, простіть мене,—я не міг їх не вкрасти!)—це був найщасливіший день у моєму житті. З того часу вони завжди зі мною, в боковій кишені мого піджака. Коли ніхто не дивиться на мене, я зідхаю глибоко й часто—й чую Ваші рукавички на своїх грудях. Потім я притискаю їх до свого обличчя й жадібно вдихаю їх аромат—від них пахне Вашими пальчиками.

Я знаю: Ви дивитесь на мене, як легкий аеро з-під хмар на тяжкі незграбні трамваї, що їх ганяють що-дня по тих саме рейках туди й сюди, з зупинками на тих саме місцях—все життя від дня народження на заводі й до смерти серед іржавого кладовища в ремонтному парку. Але й аеро відпочиває на землі. Невже Ви не можете на час знизитися до мене? Ліночко, моя красна Ліночко, я не прошу чогось великого, нездійсненного! Я прошу тільки коли-не-коли побути зі мною, прошу мати право дивитися на Вас, не ховаючи свого зору, розмовляти не про службові справи, а так, як коливається дим понад містом, вільно, бездумно. Я ж бо Вас люблю. Яка жінка не любить, щоб її любили? Хай це буде непоказна, маленька людина—та ж важно, що вона ВАС любить, що ВИ центр її помислів, її мрій. Ви стаєте вищі від того, гордовитіші...

Ліночко! Не смійтесь, не глузуйте, не зневажте мене, мого глибокого, пристрасного, як думки матери про хору дитину, почуття. Не дивуйтеся, коли я закінчу цього листа таким, може несподіваним, по-міщанському прозовим проханням:

„Підемо разом у кіно“... Я чую, Ви регочетесь, Ви не в силі втриматись. Після всіх романтичних слів така наївна пропозиція. Ні, не наївна, моя красна Ліночко! В кіно, коли загасне світло, Ви не бачитимете, хто сидить попліч Вас. В кіно ми обидва дивитимемось на одне і—мрію—може один відгомін те одне викликатиме в наших душах. В кіно Ви забудете звичайні наші взаємини, забудете ті буденні умови, де відбуваються наші службові зустрічі. В кіно ми рівні глядачі...

А мені... Доле моя, яке щастя буде сидіти поруч Вас, почувати обіч Ваше плече, чути, як Ви зідхаєте, всміхаєтесь, як реагуєте на екранові сцени. Ліночко! Прошу Вас—підемо разом у кіно. Хіба Вам не приємно буде почувати, що Ви робите людину щасливою, що Ви даєте їй велику, незціненну радість?

Може я ідеалізую Вас, як ідеалізують предмет своєї любови всі закохані. Але я вірю, що добрість у Вас переможе, що Ви цю жертву принесете. Ліночко, правда? Ви згодні?

Весь Ваш К. М.

(Далі буде в черговому числі)

Редактор із секретарем мовчки переглянулись:

— Оригінально!. Замість послати почтою чи просто передати в руки, хоче надрукувати любовну цидулку в газеті. Кумедно!

— М-гу! Перший випадок у практиці... Ви кажете, що він був дуже схвильований? Та певно, певно... Знаєте що? Покличте сюди Кароліну Петровну, обміркуємо справу втрьох. У цих любовних історіях жіночий розум мерщій розбереться, тим більше—сам адресат.

Кароліна Петровна, нова редакційна машиністка, швидко ввійшла в кабінет. У повітрі запахло резедою

й рижевою пудрою. Темні, трохи підрисовані очі спинились на редакторі сміло й уперто.

— Передрукуйте оце негайно й принесіть знову мені.

Шелест вузької сукні на стрункій постаті, легкий оборот—пішла.

— Та вона справді гарненька! Смак у того є. Як я не помічав...

— Та й не дурненька й собі ціну знає. Побачимо, як ця принцеса до пропозиції нашого лицаря-плохути поставиться. Непоганий сюжетик для свого „оповідання“ вибрав. Хе-хе-хе!

В кабінеті коливався веселий смішок. На мить забуті чергові кампанії, міжнародні події, звіт останньої партконференції... Перед очима там десь за стіною зігнувся над купою паперів Карпо Макарович, хвильно чекаючи на відповідь коханої—і вона десь стукає на машинці собі любовного листа.

— Хе-хе-хе! Оце встругнули... А дівчатко трохи підфарбовується—хоче, щоб на неї задивлялися.

— Нічого. Фарбована картинка краща від нефарбованої—це й діти знають. Аби вміло робити.

— Та вона вміє...

— Щось довго не йде, мабуть ніяково стало.

Легкий стукіт у двері.

— Ввійдіть!

— Ось вам відповідь. Я одержала її з уранішньою почтою ще перед тим, як ви мені показали перший розділ „Любовних пригод“. Читайте.

Коли ти, паршива швендьо, одбиватимеш у мене чоловіка й вештатимешся з ним по кінах,—я не знаю, що тобі зроблю... Все, що може зробити жінка з передмістя, чуєш? Обіллю сірчаною кислотою твоє личко,

щоб ніхто вже не залицявся, видеру волосся, виколупаю очі.

Він тобі хвалиться, що за все життя не мав щастя. А я його мала? Десять років замужем, із них три на вагітність і сім на годівлю. Ось підсумок мого життя. Ночви, кухонна плита й широке ліжко з випнутими черевами гладких подушок. Чи ви знаєте цю каторгу? Чи ви розумієте, що тепер я хочу тільки покою, тільки можливости виплекати своїх дітей, щоб не задурно були всі ті муки, всі ті роки тяжкого, безрадісного життя. Ви хочете й це одібрати. Ви сміятиметесь у кіно, а я плакатиму коло покинутих дітей. Вінноситиме вам дарунки, а я не матиму чим залатати дитячі сорочки...

Кароліно Петровно, я не знаю Вас. Мені здаля показав Вас редакційний сторож, коли я прибігла несамовита дізнатись, хто це така, до кого пише мій чоловік. Прозорливість ревнощів напутила мене зразу на редакцію. Адже Карпо Макарович ніколи мені за Вас не згадував, та й Ви недовго там служите.

Кароліно Петровно! Ви ж молода й гарна. Навіщо Вам любов такого миршавого, непоказного чоловіка? Він не дасть Вам тої насолоди, що Ви її шукаєте. Я бачила Вашу тонку сукню, Ваші прозорі рожеві панчішки, Ваші лакерки. Ви хочете подобатись. Ви шукаєте любови. Але чи така любов Вас задоволить? Один-два дні—і Ви її зречетесь. Ви покинете його, а він,—він ще до того покине нас. Щезне й той сурогат сумирного життя, що ми маємо. Щезне міраж приязні, кохання.

Я ж його кохаю, чуєте? Кохаю до самозабуття, до нестями, чому свідки мої діти, мої бідні діти. Коли чомусь пів на п'яту ще не чути його кроків на нашому глухому завулку, я не можу всидіти й вибігаю

за ворота виглядати мого Карпа. Єдина втіха в моєму житті, коли він мене приласкає. Хто ж бо ще мене може приласкати—слухайте ви, молода й гарна жінка—мене з моїм зів'ялим тілом, з натруженими руками, з потертим, рябуватим обличчям? Він був мій перший і є останній. Ви не маєте права в мене його забирати. Ах, ви й так уже на половину його забрали в ту хвилину, коли він мене обдурив, коли він так у вічі збрехав. Як удар грому, це було на мене і як після удару грому буває тиша, так я заніміла і нічого не могла вимовити. Вам перекажу, як це було.

Коли молодші діти вже сплять, а старшенькі ще граються й нишпорять по наших двох кімнатах і кухні, чоловік сідає і пише. Там у вас в редакції надто шумно, щоб можна було спокійно працювати, а грошей нам треба й треба... Ви ж цього не знаєте, у Вас нема дітей... І я кажу дітям:

— Тихше, любі мої, тато занимається!

Ми всі ходимо на шпиньках, щоб не заважати. Ми знаємо, що він працює для нас, що його спина горбиться від турбот про нашу їжу, вбрання, квартиру, дрова.

Нашвидку я втишую дітей і укладаю їх спати, а сама сідаю порпатися в їхній білизні. Все, що я дозволяю собі, це тихо підійти до чоловіка, обняти його за похилені над столом плечі й ніжно поцілувати в скроню:

— Працюй, мій любий, мій рідний Карпику!

Так я зробила і в той злосливий вечір. Чи ж можете Ви уявити мій жах, мій холодний жах, коли через чоловікове плече я побачила клаптик почтового паперу й на ньому там-сям схопила окремі рядки:

„Кароліно Петровно, зробіть мене щасливим!... Я Вас люблю... підемо разом у кіно“...

В мене серце спинилося й ноги похололи. Я не могла одірвати очей від цих жахливих слів. Все життя зруйноване. Десять років нужденних змарновані навіки. Мої діти—сироти. В моїх дітей нема батька. В мене нема вже чоловіка.

А він, зляканий несподіванкою, прикрив листок тримтливою рукою й винувато шепотів:

— Це я почав таке оповідання. Бачиш, тепер ніхто не пише любовних оповідань. Пролетарські письменники вважають, що це їм не личить,—ніби пролетарі не люблять! А читачі вже виголодніли на любовні пригоди в літературі. Ось мені редакція замовила на недільний додаток... Спробую...

Наївна, нашвидку вигадана брехня. Мій чоловік— і оповідання з любовними пригодами! Я одійшла мовчки, я не спала всю ніч, а вранці дізналась, що Ви—причина цієї брехні, причина мого нещастя.

І ось пишу, заклинаю: не губіть мене. У Вас теж колись буде чоловік, будуть діти. Подумайте, розважте, зійдіть з мого шляху. Інакше я за себе не ручуся. Я накою лиха й собі і Вам. Я—жінка, я—мати. Ви знаєте, як захищає кішка своїх котенят? Ви знаєте, як квочка кидається на собаку Ви будете собакою, коли зачепите мій тихий куток. Ви вже зачепили його, я вас ненавиджу. Бійтесь мене, тікайте від мене, тікайте від мого чоловіка. Чуєш, паскудо! Іди геть, бо я сама себе боюся...

Очі редактора миттю перебігли нервові жіночі рядки.

— Хм... Розділ другий „Любовних пригод“, на мою думку, сильніший від першого, а третій обіцяє бути навіть драматичним... Що ж його робити, Кароліно Петровно?

— Надрукуйте йому цей перший розділ,—твердо мовила машиністка.

— Так. Добре серце принцеси зглянулося над долею безталанних сиріт. Похвально.—Але ж газета ризикує обдурити читачів і не дати їм кінця „Любовних пригод“?

— Я... я піду з ним у кіно,—тихо проказала Кароліна Петровна,—а рукавички звелю повернути мені. Адже тепер уся справа в рукавичках.

— Авжеж, у рукавичках,—з притиском кінчив редактор, поглядаючи на її тонкі пальці.

11/XII 26 р.

КАРА

I

Глибоко вгрузають важкі порепані чоботи в пухкий сніг. Розпарене обличчя аж вилискує, тільки на вусах та бороді налипли бурульками крижинки. Жилава рука що-разу хрумкає їх пожовклими від тютюну пучками та за хвилину вони знов налипають. Ізсунута на потилицю шапка вивітрює розіпрілу чуприну. Думки мерехтять, мов ті іскорки на сніжинках. Веселі, сумні, ніякові.

— Оце навпростець ходити! Спізнивсь дуже—мо, хто й підвіз би був... Та й люду сьогодні на ярмарку! Аж он звідки понаїздили... Тільки що воно за купець пішов: насилу своїх чорненьких збув. Ех, і волики були! Тра відразу лісу придбати та з весною і за хату. Покривилась на геть стара, потрухлявила, як не завалилась досі. На всьому селі хіба в брата Никона гірша... Тяжко Никонові, ще й помічника немає, як і в мене, вдовця самітнього... Хто зна в кого й удався Григор: усе гулянки та бешкети, бешкети та гулянки. Нема того, щоб батькові підпомогти господарство направити... Ех, життя, як ота путь глибококолійна...

Розстібнув кожуха і, важко сапаючи, сунув до переїзду. Там, за залізницею, близько й село. Горбок, левади, річка, хати... Півгодини ходу.

Сутеніє. Одинокі спізнілі ґави, стомлено кракаючи, поспішають на нічліг. На засніженому полі химерно танцюють ледве помітні тіні від них. Якась пара за-

тримала льот і кружляє над напівсплюндрованою сторожкою біля переїзду. Дурні. Там відколи ніхто не живе, не лишає поживи. Бомби з деникінського бронепотягу цілу родину поклали в домовину. Криваве, страшне місце... Поглянули на розбитий дах ґави, кракнули ще раз—і на домівку. Глухо скрипнула луна від їхнього крику в порожньому полі. Завмерла. Тихо, тільки чоботи човгають, уминають сипкий сніг.

Лячно Созонові, долю залізничника згадавши. Не знає людина, коли й звідки на неї лихо натрапить. Безневинному кари завдасть, винного помилує.

Чорною пасткою вищерилось вікно сторожки, і здається Созонові, що в тій пастці щось ворушиться. Рука цупить батіг—єдине, що лишилося від волів, бо і ярма віддав на додаток. Друга нервово мацає в пазусі хустинку, де загорнуті паперові червінці.

— Виймай, виймай гроші, не лінуйся!—раптом з вікна глузливий голос і просто перед очима смертодайна дюрочка револьвера.

— Хлопче, не жартуй!

— Які там жарти! Клади на землю, бо вб'ю. Ну!..

— Хлопче, шануйся! Що робиш?

— А туди тебе... Клади, бо тільки й жив!

Ошетерілий з несподіванки Созон покірно кладе дрижачкими руками хустинку. З жахом дивиться на чорну, як ґав'ячий дзьоб, лискучу люфку.

— Ставай на коліна, молись наостанку,—чути команду, і люфка наближається до Созона. Ось-ось кракне—і нема його, як не стало тоді родини залізничника...

— Май совість, чоловіче! За що караєш?

— За що? За гроші, от за що. Щоб не виказав.

— Та цур йому! Мовчатиму. Зглянься, не бери гріха на себе.

— Мовчатимеш? А я знаю? Молись, кажу!

— Ой-йой!

Голосно ляснув постріл і геть там покотивсь луною по залізниці.

Созон завчасу ницьнув. Лежав, не тямлячи, чи живий він, чи мертвий.

— Доля помилувала. Вдруге не стрілятиму. Тільки пам'ятай: одне слово—і тебе вб'ю, і хату спалю. Мене арештують—хлопці помстяться, все'дно не житимеш. Іди, не оглядайсь, розтуди-т тебе телеграфним стовпом через поперек!

II

Очманілий, хитаючись, наче п'яний, брів додому Созон. У вухах лящала брудна безглузда лайка, дзвенів перекатами постріл. Наче обценьками стискало щось горло, тягло вниз куточки губ, збирало у зморшки шкіру коло очниць.

— Волики мої чорненькі, намарно ходив коло вас, намарно недоїдав, недосипав... Дітоньки мої маленькі, не бачити вам нової хати, м'якої постели, доброї їжі. Ходити вам наймитами, поневірятися по чужих людях. Не для вас уторгував, для харцизяки, бузувіра-нелюда!..

Чорною хмарою всунувся Созон у свою похилу хатину й поваливсь на лаву, як був у кожусі і змокрілих чоботях. Сумні думи вже покинули його. Отупіло дивився на жердку, куди почепив непотрібний уже батіг, і без кінця проказував про себе налазливу лайку:

— Телеграфним стовпом через поперек... А щоб тебе телеграфним стовпом через поперек!

Чогось стало смішно, аж схлипнуло реготливо в горлі й перекривило обличчя. Підвівсь, провів рукою, наче змахував щось із лоба.

— Оце наярмаркував! Нову господиню в нову го-

споду завів. Оженивсь рогач із коцюбою, привели черепків із черепенятами...На череп'я життя пішло...

Піймав на собі зачудований погляд старшенької дочки. Встала вона була, засвітила гасника, видобула з мисника горщика з вечерею, вкраяла хліба і стояла зараз перед батьком, не знаючи, що й казати. Тільки, як матуся вмерли, бачила вона тата таким.

Сидів він тепер край столу, зіперся на руки й дивився безтямно перед себе. Побілілі губи беззвучно щось шепотіли. На щоці сіпалася жилка. В розстібнутій пазусі важко дихали чорні волохаті груди.

Дівчинка стурбовано дивилася, боячись запитати. Збагнула, що батько з ярмарку приніс не радість, а горе. Маленьке серце стискалось від жалю.

— Їжте, тату, та їжте-бо! Оце трохи вареників наліпила, малі вже поїли та сплять.

— Ти ж моя велика та розумненька, варениками хочеш розважити? Сухий хліб їстимемо далі, дочко, ось що!

Похиливсь на стіл Созон, мало не плаче. В кутку дочка хлипає, тямить, що скоїлось щось непоправне, немилосерде, коли й тато такий стався зажурений, тато, великий та мужній.

Цвіркнув несміливо цвіркун у запічку і замовк, зніяковів. Жура повисла сірою мрякою у старій хатчині. Чути лише стримані подихи збезнадіяних людей. Чадно кліпає гасник, граючи химерними тінями.

Раптом надворі сердито загавкав собака. Рипнули сінешні двері. Кого несе в цей турботній час? Навіщо?

III

Бавовняними клубками ввірвалось у хату морозне повітря. Війнуло терпким холодом. А ще холодніше ставало, коли поглянути на подрану, латану й перела-

тану Никонову свиту, облізлу, невідомого брудного кольору шапку й пообмотувані в ганчір'я чоботи.

Він був старший від Созона, і нужденне життя глибоко зборознило все обличчя, присипало передчасною наморozзю волосся й вигорбатило похилу спину. Жилаві вузлуваті руки повсякчас рухалися, незвиклі до супокою.

Не часто брати бачились. Хіба, як родинне свято, або лихо прикрутить. Без діла один до одного не заходили.

Чув Созон, що й цього разу Никін завітав не задурно. Певно, якийсь клопіт має.

Та не відразу селянин своєї справи доходить. Звик манівцями їздити, битого брукованого шляху боїться. Коні, мовляв, нековані, ще й вісь дерев'яна...

— А що, ярмарок удалий, Созоне?

— Та нічого...

— Ех, і крам тепер не поцінний! Тяжке життя пішло.

— А коли воно легке було? За панів, чи що?

— Та ні, тепер ніби кращає. Це я за себе кажу.

— Хіба що?

— Не знаю бо, чи весни із своїм збіжжям діждуся. Вже й картоплю мало не всю вигріб.

— Погано... А Григор—так таки нічого й не робить?

— Та бач, і йому чоботи нові справити треба. Хоч до роботи, хоч на вулицю. Хлопець десь молодий, пожирувати хоче.

— Щось дуже він у тебе жирує. Вже люди жаліються.

— Або що?

— Та так, бешкетують хлопці на селі і він колобродить. Дивись, щоб не накликав лиха на твою голову.

Похнюпивсь Никін, помовчав. Гірка, видимо, була для нього ця розмова. Покрутив шапку в руках, долі дивиться, знов питає:

— Ну, а волики спродав добре, Созоне? Як надіявсь?

— Та спродав... Тепер хоч сам у плуга впрягайсь.

— Проте нову хату матимеш, хазяйку собі візьмеш до сиріт.

— Матиму пухиря на лобі,—злісно проказав Созон, аж плюнувши спересердя.

— Хіба ж мало дали? Адже три сотні збиравсь узяти. То ж і я думав, — чи не позичиш дозимувати...

— Як сам дозимую... Ет, однаково від людей не вкриєш!.. Пограбовано мене,—чуєш?

— Та що ти? Де? Хто?

— Не скажу, брате, не можу... Вб'ють, як викажу, загрожувались.

— То не кажи хто, кажи як.

Переповів Созон свою пригоду братові, сам сердито на нього зиркає, аж Никонові ніяково:

— Наче і я в чомусь винний, наче й на мене зле серце має. Хіба за те, що позичатися прийшов під лиху годину?

Ще нижче понурився він, не відказав нічого, а далі й прощатись почав.

— Вибач,—каже,—що прийшов турбувати. Тільки ж справді сутужно мені та й Григорові таки чобіт треба. Вже давно мені голову морочить. „Хочете, каже, щоб гарну невістку колись у хату привів,—гарно й мене держіть". Ото ж я й думав...

— Гиндики теж думають,—уже зовсім із люттю перепинив Созон і так глянув на брата, що той мовчки за клямку й подавсь на свій куток.

IV

Сира, непривітна, ще гірша за Созонову, була в Никона хата.

Заліз він на піч, нап'яв на себе яке було дрантя, лежить горілиць і тче нудні, безпорадні селянські думи. Як жити? Як менше їсти? Кому свої труджені руки продати? Чи не краще геть ік лихій годині землю покинути та податися десь сторожувати або що? Гадав від брата підмогу мати, тепер, диви, ще й йому підпомагати доведеться—адже купка сиріт у нього... Де ж то Григора так довго нема? Десь знов загуляв, либонь. Мало совісти в хлопця, ой, мало... Карає доля, а за що—піди, второпай... Та й Созона скарав якийсь злодій безневинного. Не з куркулів же він, не з дуків. Скільки років тих бичків годував, а тепер що— став харпаком безпросвітнім, безнадійним.

Чорною галиччю думки кружляють, крякають. Голодні, журні, безпорадні. І голова Никонові здається гніздом ґав'ячим, кострубатим, незугарним, із продувами між сяк-так покладених гіллячок. Холодне, чорне, непривітне. Гойдається в розколині на голому рипливому дереві, прокинеться з різким криком ґава, зірветься, заплискає стривожено крилами, знов учепиться гачкуватими пазурями в суху зледенілу гіллячку. Немає покою, немає розради... Без кінця, без краю тягнеться вітряна, зимова сільська ніч. Без кінця, без краю кружляють зловісні думки в стомленому мозку Никоновому. Болить, ниє натруджене тіло.

Десь люто валують собаки, дико гигочуть у нічній тиші хлопці. Ех, хлопці, хлопці! Багато серед них є бур'яну. Вже не вперше в Лукашівці грабують людей. Ото й до Созона черга дійшла. Розбестились злодії. Бояться їх люди. Влада ще молода, на селі не встояна—

чи давно від бандитських „партій“ життя не було? Одні махнівці чого наробили...

Безладно плутаються образи в змученій голові. Хилитаються лапаті бур'яни, з них визирають хижі голови круків, зловісно крякають, широко роззявляють чорні дзьоби. Дужий подув холодного вітру—і ціла їх зграя вривається в убогу хатину. За ними женуться хлопці, на чолі—Григор, гидко лається...

Сон одлетів.

У сутінках в кутку роздягається Григор. Тхне горілчаним духом.

— Де був, Григоре?

— А я вас питаю, де ви були?

— Чого по ночах блукаєш?

— Козакові й місяць світить за сонце.

— Хіба так з батьком розмовляють?

— А хіба батьки синів босими водять? Дістали грошей на чоботи? Дав дядько?

— Та ні...

— То ж мовчіть, у мої справи не втручайтесь.

— Які то твої справи?

— А такі, що не ваше діло!

Замовк старий, зажуривсь. Скарала доля сином, ой, скарала! Один-однісінький—і що з нього? Коли б не правий був Созон: доведеться колись перед людьми червоніти. Тепер ще нічого—хоч насамоті, віч-на-віч ка-зна-що говорить. А далі?

Чує Никін: висовує Григор з-під лави свою скриньку невеличку—колись була його, Никонова, салдатська—відкриває, стукає чимсь, далі шелестить немов папірцями... Знов клацає замок, шуркотить одежа, скрипить піл під вагою Григорового тіла, а за скілька часу рівний сап сповнює хату.

Той сап не дає покою Никонові. Він, здається йому,

лізе не тільки в уха, але й у ніс, очі, ріт, кожну клітину тіла, штовхає з усіх боків, шпигає, коле.

Широко розплющені очі Никонові пильно вдивляються в нічну пітьму, аж поки вона починає сіріти, поки надходить світанок. На вербах знов прокинулись ґави, кричать навперейми перед уранішнім відльотом. Десь одна крякає в дворі, порпаючись у купі гною.

Никін поволі злазить з печи, покрадьки простягає руку до Григорової одежі, до кишені, де лежить ключ. Никонова голова тихо схиляється над скринькою, старечі руки беззвучно лічать гроші: сотня, дві, три... Онде ще, ще... Пов'язані в пачки, придавлені зверху чорним револьвером.

Никін обережно складає гроші в шаньку й кладе на піч. Сідає на край печи, звісивши худі, жилаві, порослі густим волоссям ноги. Сидить годину, дві, три. Сухі порепані губи щось шепотять. Сухі зчервонілі очі вперто вдивляються в якусь щілинку на стінці.

На вулиці реве худоба, гейкають люди, риплять журавлі, ллється холодна вода в замерзлі корита.

Непорушно сидить Никін. Сіре, поскороджене лихом обличчя ще посірішало, гостро випнулись вилиці...

Позіхаючи прокидається Григор. Йому треба чогось до скриньки. Никін чує брудну лайку:

— Ах ти... обікрали!.. Тату, це ви мої гроши взяли?

— Я тії гроші взяв,—рівно, приглушено Никін.

— Віддайте, бо лихо буде!

— Віддам,—так само рівним, однотонним голосом батько,—ось там у кутку під полом поклав.

— Ах ви... телеграфним стовпом... через поперек!

Григор стає рачки, щоб полізти під піл. Чує раптом стогін:

— Сину мій, сину!

Підводить на мить обличчя—і падає ниць, заливаючи кров'ю долівку. Маленька хатина сповнюється їдким пахом пороху.

...Важкою ходою йде Никін до сільради. В руці туго напхана шанька. Морозний ранок льодовою шкоринкою затяг засніжену землю. Сніг хрумкає по кожнім кроці Никона. Він залишає по собі глибокі синяві сліди, немов вдавлює туди своє горе.

V

Перед переїздом спинився драбинчастий віз. Свисток паротягу пронизливо ріже повітря, віщує небезпеку. З рахманної ріллі, з телеграфних дротів турботно знімаються птахи й клопотливо перелітають десь далі. Гулкою луною відбивається гуркіт поїзду в порожній сторожці. Пролітає, здіймаючи мрячливу курягву. Спадає вона на землю, пудрить сірявою траву навобабіч. На телеграфні дроти знов злітаються щури й тихо гойдаються в стрункому шерезі, похитуючи голівками.

На возі Созон і Никін. Созон веселий, говіркий. Никін—суворий, випростаний, сухий, як жердка. Говорить, як лід рубає:

— Мав спокутати гріх. Виправдали радянські судді, умовний вирік дали. Кажуть: небезпечний для трудящих елемент знищив. А я ж сина, си-на убив! Така доля: безневинного покарає, винного помилує... Не можу я жити в тій хаті. Наймуся тут сторожувати.

І сторожує Никін там досі. Свистить паротяг—виходить до нього з зеленим прапорцем. Сам сивий, суворий.

7/III—27 р.

ПОВОРОТ

З кущів стирчить кошлата людська голова. Вузенькі примружені очі пильно вдивляються вниз, де під кручею ластівчаними гніздами ліпляться селянські хатки. По губах блукає непевна усмішка.

Ось вона, довгождана батьківщина! Три роки не бачив її, три роки серед злодіїв, ворів, убійників...

Ге! Його тоді теж мало були не вбили. Хіба дядьки конокрадів милують? Це ж ніхто, як рідний брат, люшнею ногу перебив. У животі з того часу наче щось увірвалось. Спробуй тепер за чепіги взятись, лантуха в млин виперти...

А все через бабу, як хтось казав—того янгола з дюрочкою... Хотів собі обійстя обставити, від брата виділитися. Адже, коханка вже тяжка ходила та все:

— Коли поберемося, Хомцю?

Та куди її візьмеш, коли братова сичить гадом, брат-господар бугаякою зиркає:

— Тільки байстрючат у хаті й не бачили!

Ну, й украв. Ну, й удруге. Вподобав легкий хліб, загуляв хлопець, поки на плаву дядьки коло коней здибали.

Били. Привезли в село. Били. В волость...

Хома аж закректав від жахних споминів. Губи скривилися. В руці тріснула суха гіллячка. Ой, задушив би!.. Ворухнувсь у кущах, наче стрибнути кішкою схотів на приземкуваті хатки, на катів своїх. І знов прикляк непорушно.

Десь поблизу кроки. Крутою стежкою вертає зі степу з косою дядько. З-під широкого бриля визирає знайома руда, аж жовто-гаряча, борода.

Сусіда Гаврило. В нього звів був Хома вороного жеребчика. Аж у третьому повіті через циган на ярмарку збув.

Минув сусіда кущі, де їжаком причаївся Хома, не дихне, не здригне.

От вертай додому, як там ворогів, як джмелів над гречкою! Та знов—куди подінешся хромий та хорий, з усім тим, що на тобі (вже й шапку загнав по дорозі—їсти ж кортить).

Знаття б—як зустрінуть. Може забули? Може простили? Адже три роки в тюрязі гріхи спокутував. Нічого не треба, бодай жити сумирно на своїй частці. Якось перебідує на тій десятинці, город розведе, бджілок може...

Очі Хомчині знов пильно вдивляються вниз, де лишаем обсіло долину село. Вечірня курява димною запоною оповиває його. Не збереш, де купи верб та вишняку, де дахи та скирти... Що чекає Хому за тою запоною? Мозок уперто свердлує невість.

Пригадує. Колись на фронті взяв його з собою товариш-літун в аероплан. Як на релях загойдало, замутило. Глянув униз — завмер, зачудований. Аж грудочки на ріллі видно, так прозоро. Летіли над селом—мов щільнички село. Тісно-близько квадратики-дворища туляться одно до одного, а позад тих квадратиків клуні шерегом вирівнялись. Онде люди з хатів вибігають, обличчя вгору. Телята, собаки, кури врозтіч, гуркіт зачувши мотора. В ставу дно прозоріє, колишеться волохатими смугами жабуріння. Здається, трохи нижче—і всю рибу побачив би. Черідка гусей на березі біліє, кожна пташина, як маківка.

Здивувавсь тоді Хома. Адже високо, все оте, як цяцькове, а видно, мов книжку з кольоровими малюнками держиш перед очима.

Що вже садок—і в ньому ясніє кожна стежечка. Онде дівчина з коромислом до криниці йде попід осокорями. В кущах понад ровом рудий собака біжить, і кущі його від зору з аероплану не ховають.

Казав потім товариш-літун:

— Вгорі повітря чисте, прозоре. Так, мабуть, і ті, що вгорі сидять, наше життя краще видивляються... А ми нанизу крізь куряву поземну нічого не добачаємо, ходимо, мов у туманах...

Плюнув сердито Хома:

— Справді, мов у туманах. От, іди тепер додому, чи на поріг пустять? Та вже назад не вертати...

Підвівсь і, поволі ступаючи, почав спускатись в долину.

Сонце в-останнє кліпнуло мідяним приплющеним оком між синявими хмарами. Війнуло прохолодою, вечоровою вогкістю.

Хома входив в село. Крадькома, попід плотами, наче знов до чиєїсь стайні. Ось уже й Гаврилові ворота.

— Чи не Хома часом? Авжеж Хома. Здоров був. На домівку вертаєш?

— Та так, одсидів уже своє...

— Еге ж, еге ж, тепер скоренько випускають. Слобода! Що ж далі робитимеш?

— Що ж робитиму? До важкої праці тяжко—онде тоді ногу перебили, а проте якось хазяйнуватиму.

— Еге ж, еге ж, треба до хазяйства ставати. Хлопець у порі, хоч, мабуть, у тюрмі від сільської праці й зовсім відзвичаївся.

— Та так, дядьку Гаврило, воно й раніш, як знаєте,

не дуже я до цього брався. Та треба спромогтися. Он у Бупрі трохи шевцювати навчивсь.

— Еге ж, еге ж, воно й добрі люди поможуть у добрім ділі... А чого це ти, хлопче, без шапки мандруєш?

— На хліб виміняв.

— О-о! То ти й порожнісінький? Кепська справа, хлопче! З чого ж ти господарство розпочинатимеш? Уже раз був розпочав, нівроку... То що, заходь до хати, нагодую, та може й шапка в мене знайдеться сяка-така. Як же парубкові та без шапки?

Здивовано зиркнув Хома на сусіду. Звідки така гостинність у дукача? Чи не затяга, бува, в яку пастку? А їсти кортить, аж слина набігає.

— Чого ж стоїш? Ходім, там стара лемішчаних пиріжків напекла, баранця недавнечко зарізали, та й чарчина знайдеться. Треба ж чоловіка на повороті почастувати. Не опинайся-бо.

— Чому опинатися? Тільки нерано... Хотів додому...

— Та брат твій із родиною сьогодні в полі ночує. Еге ж, у полі. Ми ж і там сусіди. Бачив.

— Хіба що так...

— Ходи, ходи!

Зайшли. Побачивши Гаврилиха Хому сплеснула руками:

— Оце вже й повернувся? Ой, лишенько!

— Та не лишенько, а бігай, жінко, до льоху та неси чим гостя дорогого з поворотом поздоровляти. Ще й на кума Микиту гукни.

Що-далі більше дивувався Хома. Упадали коло нього хазяї, як коло рідного. Витяг із скрині Гаврило добру смушеву шапку, сам приміряв:

— Гаразд! Носи на здоров'я.

Кум Микита й собі приобіцяв на вводини мішок картоплі притарабанити й спрягтися Хому підмовляв:

— Що там тобі з братом приятелювати? Він же тебе зробив калікою. А в мене коняка, як трактор, ще й плужок новенький. Пиймо могорича на супрягу.

А Гаврилиха й собі хустку шовкову в кишеню кладе, пошепки каже:

— Ти ж свою дівчину, либонь, не забув? І досі заміж не пішла, тебе дожидає. Не тобі кажучи, котрі плещуть: „не хочемо злодійську полюбовницю брати“, а котрі тебе бояться: „верне, мовляв, ще й помститься“.

— Еге ж, еге ж,—почув останні слова Гаврило,—мститися, хлопче, це не по-божому, не по-хорошому. Ми тобі й борошна, якщо треба, ми тобі й первачка не пожаліємо.

Сп'янілий Хома поліз цілуватися:

— Ви ж мої сусіди хороші, ви ж мені кращі за родичів. А я в село й поткнутися боявсь, на кручі сутінок дожидав. Бачив, як вертав дядько Гаврило з поля і привітати рота не роззявив, сховавсь у кущі. Хіба ж я знав, хіба сподіванку мав, що зустрінете мене, злодія, отак, як сіна рідного, як свати жениха бажаного?

Розчулився Хома, мало не плаче. Гаврилиха—м'яке серце жіноче—й собі рукавом утирається, крізь сльози проказує:

— Ти ж, синок, нас тільки не забувай. Ми на тебе зла не маємо, то й ти не май.

— Еге ж, еге ж, щоб по-мирному жити—ще чарчину, Хомо! Ану, ще до пари, бо з'їдять татари... Та й четверту, бо віз на чотирьох котиться. А шосту, бо шість день роботи. Сьому, щоб на сьомий день спочити та на призьбі покурити. Закурюй, хлопці, перепочинемо!..

— Від понеділка до понеділка
Вип'ємо, куме, добра горілка...

затяг хрипким голосом Микита.

Коли дукачі-куми виводили:

— Покиньмо, куме, всяку роботу,
Вип'ємо, куме, ще й у суботу—

Хома вже не чув. Стомлене тяжкою путтю тіло не витримало і схилилось на лаву.

Гаврилиха стиха мовила:

— От доведеться воловодитись із злодієм та на селі кару мати. І не шубовсне десь ворюга в криницю, абощо... Адже з п'яним усяке трапляється. Схоче, може. напитися води та й перехилиться...

Куми переглянулись.

— Хто його знає... Данину чималеньку доведеться давати, щоб не чіпав, катюга клятий!

— Та тобі, куме, нічого вже. Адже в супрязі ходитимеш. Твій кінь, мов і його кінь, еге ж...

— Еге ж, еге ж,—перекривив Микита,—ще й самого за злодія вважатимуть. Ото не було лиха, так вітром нанесло!

Хома цеї розмови не чув. Він солодко посміхався, припавши головою до якогось оклунку на лаві. Йому снилось, ніби аероплан підніс його високо над ланами. Картатою плахтою розляглися вони геть аж до обрію. Зелені, чорні, жовті. Жовті, чорні, зелені. Сірими биндочками доріжки, мов пасики, а на них згори кожна колія щілинкою-зморшкою. Онде хитрими викрутасами порушила правильність кольорових чотирикутників річка. Близько річки його, Хомина, десятинка. Онде й він сам разом із дядьком Микитою оре. Руки міцно наполягають на чепіги, ноги глибоко вгрузають у вогку, лискучу ріллю...

Ні, не так! Він же мусить бути на аероплані. Розіп'яв крилами руки й плавом здіймається від ріллі. Солодко-млосно, як на релях, як тоді з товаришем-літуном. Трохи вадить, хочеться пити.

— Зараз буде й криниця,—каже товариш-літун.

Аероплан гуде, воркоче. Вітер хитає його, як човна на буремних хвилях. Раптом дужий подув б'є згори, і апарат летитьстрімголів у низ, на чорну, вогку ріллю.

Хома відкриває рота крикнути, але холодний струмок заливає горло, холодний струмок оповиває все тіло.

6/II—27 р.

Б А Н Д А

Підгаєцька цукроварня не раз зазнавала бандитських наскоків.

Пам'ятає комендант Трясогуз, як уперше переховувався він в дерезі, коли отаман Чорний до них навідався. Подряпався так, неначе з котами цілувався, березневими, спорзними.

А Чорний зайшов був тоді до комендатури,—аж там портрети Маркса, Леніна та Шевченка висять. Позирнув люто, плюнув, зняв Тараса й поставив у кутку, лицем до стінки.

Забрав тоді Чорний мануфактуру, що були з міста на прозодежу прислали, і подався. Щасливо обійшлося: тільки одного міліціонера забив та руду Шевчиху зґвалтував. А може й того не було, бо клята баба щось дуже рано після цього дитя привела. Чи не Кирило-писарчук, кажуть люди, з нею побандитував, а вже на Чорного звернули, щоб очі одвести старому Шевцеві.

Хто його знає, тільки Чорний за кілька місяців іще раз завітав на Підгаєцьку цукроварню. Знов довелося комендантові в рові пересиджувати. Знов батько-отаман у комендатуру зайшов і знов на стінці портрети Маркса, Леніна, а посередині Шевченка побачив. Пхекнув батько-отаман, хитонув докірливо головою й сумно промовив:

— І ти, Тарасе, в комуню втаскавсь!

Та й пішов цукор грабувати. Підвід двадцять вивіз.

А на третій раз інакше скоїлося. Перший прибіг

на цукроварню середульший Шевчихин синок, що підпасичем ходив:

— Ой, матінко, бандити в гай на автомобілях приїхали З рушницями, шаблями... В китицях...

Шевчиха, як була простоволоса, в комендатуру та в крик:

— Ой, рятуйте, знов Чорного лиха година принесла!

— Тю, дурна! Хіба бандити роз'їздять на автомобілях!?

Коли в гаю раз—постріл, вдруге—постріл...

Еге-ге! Та й справді біда... Директор із жінкою в льох, бухгальтер старший рачки-рачки та в гарбузіння, адміністрація вся хто куди, враз ушилася. Один комендант Трясогуз не здрейфив та до телефону в місто:

— Висилайте негайно військо. Бандити з панцерника цукроварню обстрілюють. Ой ряту...

... як гупне в гаю вибух, аж курява знялася й Трясогуз умить опинився в дерезі. Зібгався їжаком та й труситься, мов цуценя закинуте.

А в місті переполох. Воєнком на коня. В окружкомі паніка (де ж пак—усього сім верстов до Підгайчого), телефони дзеленчать, по вулицях верхівці скачуть, комсомольці збирають мітинг...

Нарешті, вирядили експедицію. Попереду кінних півсотні, далі кулеметів двоє на тачанках, позаду піших набралось чоловік із півтораста. А в місті комсомол озброївся, скрізь на підступах варту порозстановлював.

Тимчасом на узліссі все автомобіль гарчав та часом постріли чути. Кирило-писарчук на горище заводське здерся, так ізвідтіль бачив, як бандити перебігали поміж деревами, розстрільною розсипалися. А під

великим дубом ніби кулемет поставили на тринозі. Пораються коло нього бандити, туди-сюди повертяють,—на завод, значить, приціл беруть.

— Ой, аби скорше підмога була. Дадуть бо духу нам, як тим білим під Перекопом...

А загін міський не квапився. Розвідку вперед вислав. Кінні в обход лісом пішли. Кулемети за горбком сховалися. Бувалий воєнком був, ще за Махном колись гонився. Для спокою в окружком першого рапорта послав:

> — Оточую ворога. Жодний живим не вискочить. Готуйте буцигарню для бранців. Скликайте ревтриб. Воєнком Скорохватський.

А в лісі знов як торорохне бомба. Схопили бандити кулемет та кудись на інше місце потаскали...

— В атаку вперед!—скрикнув воєнком та з шаблюкою наголо до лісу.

— Гур-ра!—лава за ним дружньо, а збоку кулемети з тачанок тах-тах-тах, тільки кулі зафьюкали.

Бандити з несподіванки в ліс навтьоки, а звідти кінні назустріч, що обходом були пішли:

— Гей, рубай, не жалій!

Воєнком до кулемета ворожого (бандити з переляку кинули), сам думає:

— Не інакше—орден Червоного прапору зароблю...

Підскочив соколом та й став стовпом придорожнім: перед ним стояв сиротливо на тринозі апарат кінематографічний. Мало були не повбивали артистів, що сюди картину на зразок „Остапа Бандури“ приїхали тоді знимати.

Отака була банда остання в Підгайчому. Коменданту Трясогузові вона найбільше клопоту завдала, та про це вже нашого воєнкома Скорохватського спитайте.

7/XII—24 р.

АФАРБІТ

Я конче вирішив його вбити, цього капосного короля. Спочатку я довго вагався. Мій марксистський світогляд говорив, що особа в історії—ніщо, а індивідуальний терор — безглуздя. Але коли захорів тов. Ленін і я пригадав, що це є до певної міри наслідок есерівської отруєної кулі, коли фашистський наймит Конраді в Лозані убив по-злодіяцькому, ззаду, тов. Воровського, коли монархісти в Болгарії своїми бандитськими наскоками змусили виїхати звідти наше радянське посольство—терпець мені увірвавсь.

Треба помститися. Це—раз.

А по-друге: хіба особа, видатна особа, не є тим організаційним центром, круг котрого купчаться певні класові сили? Тим конденсатором, звідки йдуть проводи на слух'яну периферію, слух'яну тому, що в тім конденсаторі-особі втілено авторитет цієї класової групи? Гай-гай! Авторитарність ще така сильна, така глибока. Багато, багато комуністів, як захорів тов. Ленін, розгублено плакали: що ми робитимемо без нього?

Цей королик, що я маю його неодмінно вбити, ніякий геній, ніякий талант. Це сіра, звичайна людина. Але круг нього купчаться наші гетьманці, монархісти всіх кольорів, оргеші, фашисти, всяке контр-революційне сміття. Він—осередок їхнього мерзотного павутиння. Пірвати його—й всі липучі нитки розвіються, переплутаються. Доведеться плести наново.

Так. Я вже наваживсь.

Мій акт буде актом дезорганізації ворожого стану. Хоч на деякий час. Це—ніби на пиві бачимо налички „Баварія“, „Трьохгорне“. Я зірву наличку, хай підшукують іншу. Поки-то зазнайомлять із нею маси. Адже масам треба прапора, щоб маяв десь попереду колони. Нема прапора—за ким іти?

Я забув повідомити, де такі думки снувалися в моїй запальній голові.

Напівтемна „Bier-Halle“ близько королівського палацу. Туди ходили піячити різні челядники. Там я міг довідатися про всякі королівські звички, щоб винайти слушний момент для атентату.

Вже не вперше спускався я в цей закислий льох. І не один метр пива вихилив із льокаями з королівських покоїв... Може, ви не знаєте, як це пити пиво метрами? Напевно ні, бо метрична система ще в нас за новину. Так от, бачите, кельнер несе вам кружку пива, а під нею кружалко, сантиметр заввишки. Кричите:

— Ще кружку!

Наливає ще, а на стіл кладе друге кружалко.

— Тоді. Рахунок?

Подивився:

— П‘ять кружалків—п‘ять кружок. Що це ви сьогодня мало п‘єте?

— Мало? К чорту з вашими кружалками, крамарі дріб‘язкові, катеринщики! Давай доброго кухля. Покажу, як колись наші прадіди-запоріжці гуляли.

Та й гульнув же! Показав—на свою голову, бодай не згадувати... А винен був отой стариганчик—фельдшер із королівської амбулаторії. Сам би я не пив,— його хтів укачати. Довгий на язик був лисий німець, як уп‘ється. Ото й сьогодні верзе й верзе:

— Що ви думаєте: я таки простий собі фельдшер? Ні, мій любий! Моє ім‘я знатиме всесвіт. Незабаром

мій афарбіт уквітчає мені чоло лаврами великої слави. Вже десять років я працюю в хемічній лабораторії королівського університету й мої досвіди мають неодмінний успіх. Ось бачите!

Він витаскав з кишені невеличкого слоїчка з якоюсь жовтавою рідиною, а з другої—маленький електрифікатор.

Але відразу знов іісховав: до нас наближався кельнер, несучи два великих глиняних чоботи з пивом. Ставлячи на стіл, пояснив:

— Тут по десять літрів у кожному. Колись наші бурші випивали на заклад.

Ого, кажу: це як за часи Петра Першого на асамблеях „кубок білого орла" фігурував? Ох, і п'янюга цей імператор пранцюватий був! Та й ці рейтарські чоботи саме на його ногу прийшлися б. Бач, здоровецькі!

— Ану-бо, мій славетний винахідцю, за ваш афарбіт, чи як там його, хоч і не знаю, кому й на що він придатний?

— О!—аж підскочив учений фельдшер,—на що він придатний! На що він придатний! Юначе, юначе! Тільки ваша юність рятує вас від мого презирства й зневаги. Чи ви читали колись „Невидимого" Уелса, цю чудесну казку? Її нема, цієї казки. Вона стала дійсністю, як стають дійсністю всі казки наших прадідів, перетворені в реальне життя могутньою силою сучасної науки. Незграбні цяцьки колишні катапульти перед сучасними броневиками. Так і „Наутилус" Жюля Верна дитяча іграшка перед нашими підводними човнами. Цепеліни змусили почервоніти від сорому примітивні мрії давніх фантастів. А я, я—королівський фельдшер, викину на смітник мізерну Уелсову макулатуру,—його „Невидимого". Я реальними зроблю стародавні казки про шапку-невидимку. Ось вона тут, у цьому слоїчку.

І він витяг знов із кишені свої препарати.

— Слухайте,—пошепки продовжував німець, нахиляючись до мене,—тільки вам, мій любий друже, я розповім уперше свою велику тайну, що криється в цих препаратах. Я її сам ще не до кінця розгадав, але вже близько, близько...

Божевільні вогники блискали в його старечих очах. Ясне діло, мені трапився маніяк. То що ж: може й він знадобиться?

— Пиймо!

Ох, брати мої, товариші! Мабуть, і запоріжці такими кухлями не бавилися. Аж в очах замакітрилось...

А німець розповідав далі:

— Коли намастити щось оцим киснем і відразу пустити електричний ток із цієї машинки—матимемо реакцію, що перетворює ту речовину, робить її прозорою, як чисте шкло. Ви Уелса пам'ятаєте? Ви розумієте, чому це так? Вона після реакції не відбиває променів спектра, але пропускає їх крізь себе. Мій афарбіт робить речі невидимими. І ви питаєте, на що це може знадобитися?

— О, вже розумію,—заперечив я,—коли б знаття, яка штука сидить у вашій кишені, ми б не брали цих рейтарських чобіт. Хай би давали кружалки, а ви б їх потім наафарбітовували. Так дешево можна піячити.

Німець розсердився, взявся був за капелюх і півником наскочив на мене:

— Я працюю не для цих кружалків. Коли моя практика обмежувалася досі клізмами для покоївок їх величностей, так це не значить, що я повік не переступлю цього становища. Ерліх уславився аж 606-им своїм препаратом, а далі був іще кращий—914-й. Я їх маю за ці десять років теж кількасот. І я досягну свого, чуєте ви, молодий неймовіро?! Ось Айнштайн

усю фізику догори ногами ставить своєю теорією. Рушиться думка про незмінність елементів. А я порушу цілий вигляд їхній. Я здійсню казки Шехеразади і ввійду невидимим у палац Аладина...

Несподівано думка майнула:

— А що,—кажу,—ви мені цього револьвера не зробите невидимим?

Німець підозріло глянув:

— Нащо вам невидимий револьвер?

— Та ні на що... Хочу вас перевірити та й годі.

— Перевірити, Хомо невірний! Перста в мою рану вкласти хочете? А що як я вам докажу?

— Докажіть, ану докажіть,—під'южував я, тимчасом не забуваючи ковтати з мого чобота.

У льосі за димом і парою ледве можна було розглянути навіть сусідні столики. Але гамір уже вщухав: було запізно й кельнери загасили частину лямпочок.

Наш куток здавався якимось кабінетом середньовічного альхемика. Поставивши собі на коліна довжелезного чобота й умостившися глибше в драному фотелі, я поволі ссав кислувате пиво. А навпроти лисий німець у довгому лапсердаці порався коло мого револьвера. Машинка дзичала, шипіла, розкидаючи синенькі іскри, німець лаявся і знов почав мастити револьвер жовтавою рідиною із слоїчка, муркочучи щось у козлячу борідку.

Мені здавалося, що він десь далеко, і я в якусь щілинку дивлюся на його поранку. А думка снувала мрії. Ото б, справді, мені таку „шапку-невидимку". А гей! І Петлюру б укоцав з усіма його прісними, і всіх кандидатів колишніх сучасних і майбутніх на царів та гетьманів, і фашистським штабам переполоху наробив би, і жандарям спокою б не дав... Ех, ловко

було б! Та тільки бреше старий мізкокрут, порепана клізма німецька...

Ліниво думки перекочувалися. Ліниво пиво ссалося Ліниво очі дивилися...

Аж гульк! Що таке? Чи справді револьвера немає? Чи я осліп?

Ні ж бо! Я бачу. Ось німців афарбіт під самим носом у мене стирчить. Під самісіньким носом. Аж солодко й трохи моторошно мені. Го-го! Так, це мені знадобиться. Це знадобиться...

Користуючись тим, що новочасний альхемик за своїми маніпуляціями не забував прикладатися і вже з денця висьорбував, задравши чобота мало не попід стелю; я у той мент, як він устромив туди свою лису голову, притьмом схопив слоїчка й машинку й чкурнув через задні двері „біргалки“.

Вихорем примчав я на свою мансарду десь у глухому кварталі. Хе! Хай знайде. Та хоч би й знайшов — я вже буду невидимий.

Три хвилині — і я вже голий. І буду голий ходити. То Уелсів дурень мав собі забінтовувати голову, натягати рукавички, начеплювати на носа чорні окуляри... К бісу це все! Заважає.

Ну, аби рідини вистачило. На ватинку — й обережненько мащуся. Тепер за електрифікатора. Тю, як лоскоче! Нічого, терпи, хлопче: як не отаманом, так славнозвісним терористом, напевне, будеш. Невидима кара! Треба буде скрізь записки лишати: „я, великий червоний месник, невидимою своєю рукою покарав цього контрреволюціонера. Так буде й усім, хто насмілиться зняти блюзнірську руку на червоний прапор. Я скрізь і ніде. Нема рятунку від моєї руки. Бережіться невидимої кари“.

Вони спочатку сміятимуться, гадатимуть, що це витівки якогось божевільного анархіста. Але низка

безумно-сміливих атентатів у несподіваніші моменти і в негаданих місцях переконає їх, що тут справа не така проста. Шукатимуть пояснень і не знайдуть їх. А тут скрізь ці зловісні записки...

Надприродній містичний жах охопить їх. Він паралізує їхню свідомость, дезорганізує їхні лави, посіє внутрішню ворожнечу, недовір'я. Кожний замкнеться в собі й тікатиме від своїх спільників, бо не знатиме, де знайде його невидима рука червоного месника.

Го-го-го, старий німцю, я знаю, на що здасться твій хитрий витвір!

А машинка робила своє діло. Мої руки й ноги туманіли.

Нахилившись, крізь свій живіт я бачив, що було позад мене. Я став прозорий. Я став невидимий.

Гей, чортова бідність! Чому в мене немає великого люстра? Хіба в це заляпане мушиним калом дзеркальце себе побачиш?

Та байдужки. Перевіримо це на вулиці. Чи бачитимуть? Ох, дурний: мало не почепив на невидиму голову бриля. Ти ще б калоші узяв!

Ну, гайда!

Гола людина завжди почуває себе якоюсь легкою, й мені здавалося, ніби я якийсь безплотний дух. Кортіло стрибати, танцювати, кричати на ввесь голос. Та й побавився я, нівроку!

Ота товстозада перекупка на розі здавна викликала в мені безмежний гнів. Це як у поета Юліяна Шпола зі збірничка „Верхи":

Рили, ми рили...
Вистьобали ввесь піт із жил.—
А пиката перекупка
Прийшла і сіла,
Заялозила в сало
Обрійний порив.

Так, так товариші! Доки там на розі сидітиме ця баба-перекупка—не повірю, що наступає соціялістична доба. Про це вже писав і ще писатиму. Бач, які очі свинячі на ряжці буряковій!..

Ух, і затопив же я по цій ряжці! Аж перекинулась та спідницею накрилась, проти сонця задом виблискуючи. Закувікала свинею, заверещала, як тисяча грамофонів попсованих.

Стою і сміюся: не бачить. Ага, стерво! Так ось же тобі ще, а ось іще, та й ще-ще, та й ще-ще, та й ще-ще... Годі. Одвів душу.

Хм... Оце геройський учинок. Побив перекупку революціонер... Здорово! Може, думаєш, від того соціяльні взаємини зміняться, скорше комунізм настане? Та-ак... Мій атентат, мабуть, того ж вартий. Ет! Знов вагатися? Гуляй далі, одводь душу...

Стрибонув в автомобіль: порожняком кудись перся. Не бачить шофер. Ну, вези. До театру? Добре. Подивимось. Що? „Фавст"? Гаразд. Там теж альхемія. Тільки професор Штайнах фавстів тепер інакшим способом робить і душ не купує.

Пішов проходом. Скинув брилика в якоїсь огрядної пані-непманки. Висмикнув із камзольки в когось годинника й кинув долі. Зірвав у генерала еполети. Сіпнув за бороду важного пузія. Дулею протяг по носі модника-джиґуна. Кинув недокурка в декольте розмальованої цяці. Го! Скрізь скандал, башкет, ґвалт. Один на, дного нарікає...

Прямую далі—на сцену. Нехай в усі біноклі дивляться. Чорта зобачать! А з усіх боків так і лоскоче, так і кортить іще щось устругнути.

Співає:

Дозвольте вам подать,
Красуню люба, руку...

— От і не дозволю, дурню намащений! І вам там не дозволю спокійно баньки лупити, йолопи партерні! Невже ще й досі, у XX сторіччі, ця допотопна опера дає вам насолоду? Невже не винайдете іншого мистецтва, інших форм, достойних емоціяльности нашої переходової доби? Гробаки ви тлінні й гробацький смак ваш із довжелезними дуетами любовними та аріями передсмертними. Вампуки на вас мало, одоробала оперομанські...

Ще б і далі лаявся, сівши на суфлерську будку, так запнули завісу й по сцені забігали, шукаючи: хто це тут збожеволів?

Тоді опам'ятався: ну, чи не дурень? Так десь можна провалити ввесь свій план. Знатимуть, що між ними є якесь невидиме створіння, й будуть обережніші. Годі дитинчувати! Перевірку зроблено.

Пішов.

Ось королівський палац. Коло брами вартовий. Наближаюся й чхаю. Обернувся вусатий. Не бачить. У фіртку й до самого палацу. Довжелезні коридори. Два ґвардійці стоять біля якихось дверей. У ківерах, наче з наполеонівської ґравюри минулого сторіччя. Гуркнув клямкою.

— Хтось хоче ввійти.

Одчинили раптом, а я туди.

Бачу: заля, зеленим стола довженного вкрито. Навкруги у фотелях із різьбляними спинками мастодонти лисі сидять. На грудях бинди різнокольорові, хрести, ордени. Раду радять. На чільному місці сам король, що його мені вбити треба.

— Ну, знищити цю блошицю ще є час. Не втече нікуди. Відразу послухаю, що вони тут планують.

І сів у куточку на канапі, що попід стінкою стояла, саме проти „його величности", самовільством великої.

А він таке промовляє до радників своїх:

— Московський Інтернаціонал розіслав своїх агентів іскрізь. Кожний наш крок вони стежать, прокляті. Ми не певні, що й тут, у цій залі нема їхнього шпигуна, що він не сидить десь на канапі...

Ой, лишенько! Мимоволі очі всіх перебігли стільці й канапи й опинились на мені.

— Чортів німець обдурив! Афарбіт нікуди не годиться. Збрехав панський підлизень і завів мене в їхні лабети...

Я подивився вниз. Мої руки лежать, чую, на моїх колінах. Крізь них бачу позлочені цвяшки на фотелі й зморшки на його зашкарублій шкірі. Ні, фельдшерське зілля ще ділає. Я—невидимий. Чого ж це всі так до мене придивляються?

Пересунувся в другий куток. Начеб-то заспокоїлись.

А король каже далі:

— Їхні окремі агенти нам не страшні. Хай собі роблять, що хтять. Страшно тоді, як повстають маси. А маси повстають не від агітації окремих людей. Їх агітує життя. Ми мусимо так поводитися, щоб голоса цієї агітації не було чути за іншими голосами. В цьому мудрість керовників держави. Хтось із тих комуністів сказав, що класа обдурити не можна. Але він сам може обдурити себе. І от я хочу мати провокаторів серед тих, хто загрожує тронові. Ми купимо тих, хто придурюється народніми приятелями. Хай брешуть пролетарям, хай показують не в ті двері. І хай сидять тут, між нами, яко наші спільники. На оцій канапі, близько нашого стола, місце представникам соціялістів. Дати їм їхнє демократичне „загальне і рівне“...

Знов усі облізлі голови обернулись до мене і в очах у них замерехкотіло здивування. Дехто навіть

підвівся, щоб краще придивитися. Примарою, видимо, здавався я їм.

— От тобі й наафарбітувався! Що його робити? Посеред цих генералів я голий-голісінький. Без ніякої зброї. Це тобі не перекупка і не театр...

Тихесенько попід стінкою почав пересуватися до дверей, оглядаючись на лисих опудалів. А вони дивилися мені в очі чи то страшучись, чи то дивуючись. Дехто виймав хустку й протирав окуляри. Товстий фельдмаршал підвівся й попрямував до мене, придержуючи шпаду. Олив'яні очі втопив просто в мої.

— Ге! Це я стуманів,—раптом блиснуло в мене, і я прожогом стрибонув до дверей, перекинув дужого ґвардійця й затупотів по сходах. Навздогін постріл. Дарма! Хвилина—і я на вулиці. Ще кількось часу—і вдома.

Простерся на ліжкові, відсапуюсь і думаю (дзеркальце в руці):

— Що за пригода? Ось я дивлюся—і мене немає. А вони помітили. Неясно, але помітили. Чи, мо', очі в їх не такі? Очі?

І раптом думка:

— Стривай, любий мій! А як *ти* їх бачиш? Значить, у тебе очі непрозорі? Значить, у них одбиваються образи? Значить, твої очі видимі. Вони бачили мої зіниці десь у повітрі. А я, дурень зелений, повірив Уелсовим казкам. Ех, мудродурче, разом із тим німцем безтямним.

З пересердя гепнув себе по лобі і... прокинувся.

Переді мною стояв кельнер і казав:

— Час пиварню зачиняти. Дозвольте за пиво одержати.

— А де ж мій товариш подівся?

— Хто? Той дурисвіт невидимий, що з афарбітом у кишені носиться? Він тут усім гостям набрид, тільки

ви його, видимо, не знали. Вже давно вислизнув, мов та ящурка.

— Чортів фельдшер!—лайнувся я.

— Хто фельдшер?—заперечив кельнер,—ви краще подивіться, чи все у вас по кишенях. Це ж агент його величности...

Справді: крім револьвера, бракувало моїх документів—і липових і справжніх.

Ви думаєте, що я випив цілий чобіт? Помиляєтесь. Він стояв мало не повнісінький.

Не сплутуйте афарбіта з морфієм, бо будете, як і я тоді, заарештовані.

Москва, 6/VIII—23 р.

СТРАХА РАДИ КОМІСАРСЬКОГО

Швидкий поїзд наближався до Лизавету. Огрядний стариган у купе м'якого вагону витяг із постпапера телеграму і ще раз перебіг по ній очима:

> ХАРКІВ 2 ЛИСТОПАДА 1923 РОКУ
>
> ХАРКІВ МЕДІНСТИТУТ ПРОФЕСОРОВІ ШТОЛЬМАНУ
>
> НЕГАЙНО ВИЇЗДИТЬ ЛИЗАВЕТ ЗАРАЖЕННЯ КРОВИ ПОРОДИЛЬНИЦІ РЯТУЙТЕ
>
> ЗАВВІДЗДОРОВ'Я НАПАДЮК

— Чи встигну?—думав старий професор, лаштуючись до виходу,—телеграма смертю тхне. По-дурному, мабуть, і виїхав. Проте...

На пероні на нього вже чекав заввідздоров'я, худорлявий чолов'яга із нервовим жовтастим обличчям. За хвилину добрі коні вже мчали обох у місто.

— Специ липові, хороба їх узяла б,—лаявся по дорозі Нападюк,—кажу їм: дивіться —це ж бо нашого предчека жінка. Тільки-но трапиться щось—ннну... Заразили, мерзотники! Не інакше, як навмисне заразили, контр-революція шипуча.

— А стрептококову сироватку вводили?—перепинив лайливого подорожника професор.

— Так ото ж бо то й є! Сам привіз я породильницю до міськлікарні. Приятель мені предчека, так я

з самого початку доглядав. Дивіться, кажу, гарячка починается, гарячка, чуєте? Стрептококової треба. І, думаєте собі? Приходжу на другий день—ані поворушилися. Давай, кажу, сироватки, бо згною у підвалах, гади ви повзучі! Забули з ким маєте діло? Та, м'ать, вже пізно було. Ще погіршало. Тоді вам телеграму бахнули. Спасибі, приїхали. Покажіть отим клізмам гумовим своеї науки, а ми вже своеї покажемо...

Коні стали. Вибіг зустрічати гостей головний лікар із переляканими очима.

— Дайте, колеґо, помитися й покажіть мерщій хору.

Старий професор оглядав породильницю і обличчя йому де-далі хмарніло. Заввідздоров'я погрозливо зиркав на міських лікарів, що з винувато-напруженим виглядом стежили за рухами столичного гостя. Тишу прорізав, нарешті, його наказливий голос:

— Дайте історію хороби. Дайте температурний листок.

Десяток рук одразу потяглися виконувати загадане. Десяток очей назирцем стежили, як хитав головою професор і щось сердито плямкав про себе губами.

— Що ж, колеґи... Ми—люди свої. Нам соромитися нічого. На помилках, як кажуть, учимося. Мені б хотілося одної бути думки з вами, та'ж ніяк не можу із вашою діяґнозою погодитися. Дивіться, хоч би на зміни температури: хіба ж так породильна гарячка відзначається? Простісінький лікпом скаже, що це типовий тифус і нічого більше. То ж як ви сміли вводити хорій на тифус та ще після пологів стрептококову тую сироватку? Вона на серце, всім відомо, діляє. То ж і погіршало,—як ще не вмерла... Сором вам, колеґи, сором, кажу...

Професор глянув гнівно довкола і змовк, зачудований: на нього весело всміхався десяток очей, зав-

відздоров'я одвернувся в куток і похнюпився, а замість переляканого, бадьорий голос старшого лікаря чуло бренів:

— Спасибі вам, професоре! Визволили з біди. Ми й самі діяґнозували тифус. Страха ради комісарського на сироватку погодилися.

Породильниця розмови цієї не чула. Предчека там теж не був. А було це року не теперішнього.

Харків, 1/XI—24 р.

ЖОВТИЙ РИДИКЮЛЬ

Стратон не був злодієм. Аж ніколи йому не спадало на думку взяти чуже. Незаможницького роду він, селянського, і повага до власности змалечку в ньому виплекана. Але в той пам'ятний день ніби хтось під руку штовхнув—візьми, візьми!

Та й спокуса велика була...

До ручки був Стратон дожився тоді. Вже давно і в дешеву студентську столовку піти було ні з чим. Хоч назад на село тікай з робфаку. Довелося останній ресурс, як економісти пишуть, пустити у грошевий обіг. Зняв Стратон спідню сорочку, зняв підштаники домоткані роменські, виправ усе чистенько, і пішов на Благбаз якого коповика вторгувати. Хоч це й остання пара спіднього була, проте, краще у всьому голому ходити, як голодному скиглити.

А на Благбазі народу—гуде! Перекупки брезькуваті, маснопикі ковбасою, млинцями, смажениною, пиріжками торгують. Аж слина Стратонові набігає:

— У-ух, кодлище чужоїдське! Ніколи в остаточну перемогу соцреволюції віри не нятиму, доки по базарах оці баби-перекупки з усіма рундуками не щезнуть...

Крутнув далі йти, коли зирк—якась пані дебела на нього киває:

— Ходи-но сюди лишень, кошика піднесеш додому.

О! Як нахідка, підштаники, диви, цілі лишаться, хоч до завтрього.

Взяв кошика з усякою городиною, м'ясом та іншиною що до обіду, і почвалав слідком.

Пливе пані спереду, стегнами крутить, а в руці ридикюль жовтий теліпається.

— Отож ізвідти в неї починається грошевий обіг... Ач скільки понакуповувала, ненажера гладка!

Поглядає пані назад, боїться, щоб хлопець навтьоки із кошиком не подавсь.

— Ага, товстогуза, дрейфиш? Що ж: аби схотів, чорта пухлого спіймала б... А куди то ти? Іще тобі замало?

Завернула пані в гастрономію, вина купує, закуски різні бере.

— Ач, непманія як ласує, а ти очкура затягай. А гро-шей, матінко моя рідна! Цілий банок...

Запопадливе око Стратонове в ридикюль жовтий уп'ялося. Витягла з нього пані купку червінців, перебирає, котрого в касу віддати.

— Ех, мені того на цілий, мо, рік вистачило б. І одягся б, і взувся, а вже наївся б, наївся...

Помітила пані пожадливий погляд Стратонів, скосила око, поправила похапцем щось на грудях, ридикюль швиденько зачинила—і до Стратона наказливо:

— Ходім!

Пішли. А ридикюль усе перед очима теліпається, жовтіє. І червінці в ньому наче шелестять, промовляють:

— Тут тобі й хата тепла, і страва добра, і книжка-підручник, і чоботи нові, і білизна чиста...

— Е-ех, грабуй награбоване! Пані з того не збідніє, потвора непова, а мені... Ну, без ніякого сорому!..

Скоро порівнялися з якимись ворітьми, смикнув Стратон що-сили за той ридикюль жовтий і дременув притьмом у двір. Тільки йойкнула пані з переляку та

несподіванки, а далі Стратон нічого й не чув. Кулею промчав через двір, перескочив через паркан задній і хортом плигав за хвилину проз садок іншого двору, що виходив на паралельну вулицю. Не втишився він і там. Наче п'яти пекло Стратонові, так летів він прожогом усе далі й далі, кріпко притискуючи до грудей укоханий жовтий ридикюль. Там-бо вся надія його, все щастя й добробут.

Аж біля насипу залізничного спинився Стратон і сів під одкосом захеканий.

Млосна насолода оповіла його. Аж очі заплющив:

— І як же воно так швидко та хороше скоїлося? Хоч у бога віруй—наче навмисне послав до нього тую пані з жовтим ридикюлем. Ох же ти мій миленький! Скільки радощів у тобі криється...

Стратон ладний був цілувати його жовту порепану шкіру. Обличчя йому сяло, губи мимохіть розпливалися в мрійливу усмішку, очі блискотіли зухвало й щасливо...

— А нумо, хоч порахую, скільки я заробив за послугу тій пані товстогузій. Адже, кошика їй кварталів із п'ять протаскав недурно.

Стратонові пучки тримтливо занурилися в ридикюль.

Стратонове обличчя вмить застигло в кривій усмішці, очі зробилися круглі, бляшані, брови полізли на лоб—

жовтий ридикюль був порожній. Дебела пані догадалася перекласти гроші в інше місце.

Стратон ніколи не був злодієм.

Харків, 2/XI—24 р.

СПЕЦ-РЕПОРТЕР

Редактор „Революційного Молота“ хвилювавсь:

— І де той Михасик запропастивсь? Тут таке діло навертається, а він гасає по якісь дурниці виконкомівські. Організували, реорганізували, переорганізували, понапереорганізували... Тьху, сухота! Без масла в рота не лізе.

— А з поганим маслом іще гірше буває,—резонно зауважив секретар,—і чого це ви нашого Михасика гудите? Хіба не він стонадцять установ за день вибігає, в начканців через знайому маніпулянтку всі останні звіти витягне? По-американському працює, справжній спец-репортер, а ви...

— Та де ж він, ваш американський спец? Дивіться-бо:

> Партком Вельми секретно
>
> Телефонограма редакторові „Ревмолота“.
>
> Сьогодні об 11 год. веч. проїздом буде тов. Троцький. Активу організації в партклубі зробить доповідь про міжнародне становище.
>
> Секретар

... розчовпали? Ну? Оце матеріял для репортера...

— Де матеріял для репортера? Який матеріял для репортера?—раптом заґерґотала в‘юнка фігура в дверях.

— Михасику, любий, потрійний гонорар за інтерв‘ю

з Троцьким. Докажіть, що ви не аби-що, а спец-репортер „Ревмолота“.

— О-о! Кредитку на візника...

За хвилину редактор у вікно бачив, як Михасик вовтузив у спину флегматичного ванька.

— І куди його понесло? Зараз тільки дев'ята година. Потяг в одинадцять...

... На вокзалі Михасик ув Ортечека:

— Хочете, товаришу, службу показати? Беріть дрезину, їдьмо назустріч провіряти путь.

Закрутили чотири добрих гупала машинерію, потаскали Михасика.

Засапані одхекуються на пероні найближчої зупинки, а Михасик уже попід віконням нишпорить, вигиркує:

— Екстрена телеграма! Революційний і контр-революційний рух у Парижі! Одеса біля моря! Із Сан-Франциско задешево переїздять у Чикаго! Радіо про товариша Троцького! Троцький у нашому місті! Доповідь товариша Троцького!

Висока постать поманула горланя з вікна спального вагону:

— Що ви там про мене кричите?

— Я—„Ревмолот“. Ось репортерський квиток. Редактор... партком... телефонограма... Накажіть вартовому пустити...

... Об одинадцятій годині редактор знов почув торохтіння візника.

— Товариш Троцький на вокзалі приймає членів парткому. Ось вам інтерв'ю, ось вам відчит про доповідь у партклубі.

— Яка доповідь? Вона ж іще не починалась.

— Ну-у! Ось „Вісти“ вчорашні. На столі в т. Троць-

кого були. Доповідь на зборах харківської організації. Хіба за один день світ перевернувся чи тов. Троцький свої погляди змінив?

— Михасику! Гонорар—рядок за десять. Варгань підзаголовки, щоб у вухах ляскотіли і в очах мелькотіли. Хай живе „Ревмолот"!

Михасик індичився, переказуючи враження:

— Мені що? Хіба мені вперше? Я колись і в Раковського інтерв'ю брав. А кумедно товариш Раковський вимовляє, знаєте: замість незаможні селяни та „незамужні". А потім ще: „кладіть меч в ножиці".

... В друкарні робота шкварчала. Редактор сам прийшов випускати число.

— От Америка! Вони там іще слухають, а ми тут уже верстаемо повний звіт,—приказував хвальливо він, додивляючись, щоб після кожного ефектовного абзацу було в дужках—(г у ч н і о п л е с к и).

— Як там був,—щасливо посміхався він, ідучи вдосвіта додому: „Times" чи „New-Uork-Herald" або-що. Резолюція тільки, скажу, та дебати не вмістилися—завтра будуть...

Ранесенько прокинувся редактор і відразу до телефону:

— Партком. Секретаря. Товаришу, як вам подобається відчит про вчорашні збори?

— Які збори? Вони ж не відбулися. Товариш Троцький поспішав їхати далі. Ви ж знаєте...

Телефонна трубка покотилася на свіже число „Ревмолота", де на першій сторінці великими літерами писалося:

Д о п о в і д ь т. Т р о ц ь к о г о в п а р т к л у б і.

Харків, 6/XI—24 р.

ДРУЗІ ДІТЕЙ

Загальні збори співробітників щойно розпочались, але жовто-зелена нудота вже оповивала все і всіх.

Ну яке діло Маркові до „друзів дітей"? Навіщо вони йому, коли шість щомісячних „черв'яків" не дозволяють мріяти про нащадків і примушують інколи соромливо заглядати у вікна аптеки? Що там варнякає доповідач про новий, гарний побут, коли не буде безпритульних ані на вулиці, ані в родині? Знав би, як відказував старий батько Марків, коли питали були із-звичайна: що новенького, що гарненького? Посміхався небіжчик: „багато нового, багато й гарного, але гарне—не нове, а нове—не гарне".

Еге ж! Де там убачають той новий побут, било б його громовицею! Хіба в тім, що мусиш отут сидіти на нудному зібранні, громадські, бач, обов'язки справляти, коли й тіло й душа скніють у цьому задушливому повітрі канцелярії, прагнуть у міський парк, де, мабуть, уже шпаціруе Манюся...

Ах, Манюся! Хіба можна порівняти це дивоглядне дівчатко з його жінкою? Хіба лоскотливі бесіди з цією маленькою чарівницею, повні обірваних на нервовому півслові насторожливих натяків, повні ніби простих,—але ж тільки ніби простих,—глибоко-зворушливих фраз, красномовних, пророчистих мовчанок,—хіба ці вечорові півгодинні бесіди, вкрадені наприкінці сірої буденної доби, можна порівняти з одноманітно-стереотипними, як канцелярійна бібула, обридлими діялогами з жінкою, з Олесею?

— Що загадаєш на завтрашній обід?.. Приходили з домкому, щоб платили вже за комунальні послуги... Треба наставити латку—черевики подрались... Коли б прибавили платні хоч трішки, бо дуже вже сутужно доводиться. Знаєш, м'ясо знов подорожчало...

Тьху! Било б його громовицею—до чого ж це набридло! І ота давно-знайома спідниця Олесина, що з-під неї цурпалками пухленькі литки. І оті немодні дешеві блузки її, що під ними тримтливим ходором груди... Та все, все—і здивовано-наївні півкола високо-зведених брів, і ясно-карі маленькі оченята, і капризно випнута спідня губа, і зухвало задертий угору кінчик носа... Таке все притерте, до найменшої цяточки відоме, обдивлене, обмацане, в свій час обціловане—і не дивився би!

А оце недавно Олеся в цю саму установу за діловодку стала. Добре ще, що в іншому відділі, де раніше трохи починають і пізніше кінчають, а то ще й разом довелося б ходити. Годі цього щастя і вдома, било б його громовицею!

Марко злісно глянув навкруги, на погорблені постаті співробітників, що безладно посідали, де хто трапив, і мовчки, понуро слухали доповідь. У кожного, мабуть, свої думки, свої турботи, безкрайні, як книги вхідних і вихідних паперів, такі ж сухі й нецікаві. Задуха, гнітюча задуха і тут і в усьому житті. Кому тут потрібні тії „друзі дітей", коли ми всі вороги дітей, зайвого тягару, недосяжної мрії?..

Тоскний погляд Марків на мить спинився на кругленькій жіночій постаті в протилежному кінці залі, що мало не одна з усіх присутніх з неприхованим захопленням дивилася на доповідача. Він говорив шаблонні, заялозені слова, виголошував гасла, що їх, як написи на трамвайних квитках, ніхто не читає, як

скотіння друкарської машинки в канцелярії вже ніхто не чує. Але в нього був молодий, дзвоном невичерпаної життєвої снаги наллятий і разом з тим єдвабний, ласковитий голос. Попід легким літнім костюмом опуклились лінії дужих пружистих ніг, мускулястих грудей, широких плечей. А очі, звичайні очі здорової, самовпевненої і самовдоволеної від здоров'я свого людини, побіденно-бадьоро оглядали авдиторію і деколи привітно-ласкаво світили кругленькій жінці, що мало не втопала тоді в них.

— Хіба порівняти до цього файного легеня, як кажуть зазбручівці, мого одороблуватого чоловіка з м'якеньким черевцем, з безсилими, як друкарська стьожка, руками, нездатними, як слід обняти, притиснути, щоб млосно стало в середині і гаряче грудям? Хіба не гидко дивитися на чоловікові каламарки-очі, що безглуздо чорніють на сірому, мов пилом присипаному, обличчі? Так—колись вони були любі і в їх чорних безоднях так радісно було відшукувати своє власне личко, потім—все ближче і ближче—лише свої очі, щоб зрештою впірнути в теплі обійми, потонути в солодкому екстазі і вже не бачити нічого. Було... А тепер?

Ні, краще вийти звідси, пождати там, у міському парку на бічній алеї, де вертатиме додому юнак-доповідач. Сказати йому, що вона далі так не може, що вона теж іще молода і здорова, що... Він знає, він утямить—недурно так часто спиняє свій погляд на неї...

Вирішено. Ось двері, сходи, двері надвірні... Яка полегкість! Як м'яко цілує розпалені щоки вітрець. Як наливаються м'язи в напруженому чеканні. Він швидко кінчить свою доповідь про „друзів дітей". Друзі дітей... Хай будуть і діти, коли є кохання. Але чому, коли плід—облітають пелюстки квітів? Невже

це завжди? В мене облетіли вони і без плоду. Може, саме тому? Тихше, тихше, серце, чого тобі треба?..

Затихла. Чекає.

— А било б його громовицею! Годі з тими дружніми обов'язками! Хай піклуються дітьми, мов бухгальтер вірним балансом. Я зведу свій баланс сьогодні інакше.

Марко рішуче підвівсь. Двері, сходи, двері надвірні... Вже споночіло. Тісними парами сюди й туди прохожі. „Під ручку". Бідні звірі—вони не знають насолоди ходити з коханою істотою „під ручку"... Ба ні! Чи бачили ви з вікон вагону, як на пасовиську побіля залізниці мовчки стоять коні, поклавши навхрест голови одно одному на шию? Іншої ласки їм не дозволяє природа, а клята людина розділила їх дишлом і посторонками. Знов—ба ні! І людей розділяє шлюбне дишло. Як мене з Олесею... Біжиш попліч у безвість під батогами долі, з посторонками різних обов'язків. І несила примкнутися близько, оповисти ніжно шию поплічниці... Манюся—це інше. Манюся вільна і я до неї вільний. Ось там, у парку... вже скоро...

Густа алея тінястих дерев темним коридором поглинула Марка. Тут управо, тут іще раз управо—і буде укохана лавочка під рясним бузковим кущем. Традиційним бузковим кущем, де соловейко і місяць... Але що поробиш, коли гарне—не нове, а нове—не гарне,—згадує він батьків афоризм. Не під електричним таки лихтарем призначати таємні любовні побачення?

Марко ще здаля помітив білу постать на умовленому місці. Люба Манюся—чекає! Зайти ззаду, споза бузка, закрити долонями милі оченята—чи взнає? Заспокоїти в ніжних обіймах, коли злякається... Крок,

іще тихий, обережний крок—і, мов крилами птаха, до знайомої кучерявої голівки. Зміненим ласковито-єдвабним голосом протяжно:

— Лю-блю!..

Забилось в радісному тримтінні жіноче тіло, закинулась пристрасно назад голова, пожадливими вустами шукаючи вуст милого,—і злилися дві постаті... ну, на що говорити—в чому? В нашій сантиментальній історії досить нагадати про традиційний бузок, що вміє переховувати і не такі іще тайни...

А як не хочемо ми персоніфікувати рослини—тим більше маємо право сказати, що ніколи він, той бузок, не викриє дальшої розмови, що була за палким поцілунком.

— Олеся!—здивовано-переляканий погляд, схований в темряві парку. Адже жінка мусила бути там, на зібранні...

— Марко! Це ти... це ти прийшов? Ти любиш? Ти сказав, що мене любиш?—розгублено, непевно-радісно.

— Люблю, авжеж люблю, Олесю! Ти ж бачиш...

— Бачу, милий, вірю, хочу...

Я не знаю і ви, мабуть, не знаєте, скільки щирости було тоді в моїх героїв, але я напевно знаю, що з того часу вони були гарними членами товариства „друзів дітей“.

28/V—27 р.

ГРІХ

Оповім я вам, який мені, старому чекістові, одного разу гріх пригрішився.

Шукали ми тоді контр-революційного штабу. Це був один із тих „союзів визволення батьківщини“, що на закордонні гроші творив нам різні капості, організовував банди, викрадав військові таємниці, забивав памороки населенню брехливими прокламаціями, неймовірними чутками.

Агентурні відомості показали на Катеринослав, як центр цієї доброчинної компанії. Відти шляхи тяглися на Крим до білоґвардійських недобитків, що поховалися від залізного напору небіжчика Фрунзе десь у горах, не встигши посісти на пароплави.

Мені вже не раз доводилося викривати таких змовників. Живши десь у середні віки, мене, напевно, затитулували б святим або принаймні преподобним— таку купу сарацинів одправив я до прабатьків. Чимало трудівниць мусять мені дякувати за те, що лишилися живі їхні чоловіки, чимало батьків—що мають і досі своїх дітей. Я катував їхніх катів... Та не хвалитимусь багато, бо цього разу, кажу ж вам, гріх мені в Катеринославі пригрішився такий... Вперед не забігатиму, оповім по черзі, бо пам‘ятаю до цяточки, ніби вчора все це трапилось.

Катеринославські „мебліращки“ ви знаєте: такі собі двоповерхові будиночки з брудними комірчинами-

номерами. Тонесенькі стінки ті, як кажуть галичани, „цюпки“, одну від одної відгороджують.

Приїхав я до Катеринослава та й заліг у такій цюпці відпочити. Лежу та обмислюю, як зручніше приступити до праці. Дуже мені кортіло від того „союзу визволення“ Україну визволити.

Коли чую, за стінкою чоловік із жінкою гомонять, вона його полковником обзиває, а потім так голосно, ніби з обуренням:

— Ви сміли явитися сюди?

А він спокійно:

— А от, як бачите.

Вона ще голосніше:

— Ви хочете, щоб вас тут пізнали?

А він ще спокійніше:

— Ну, бійтесь бога, хто ж мене може пізнати? Мене сам генерал не пізнав. Ні, про це ви, хороша моя, не турбуйтесь...

Не знаю вже, чи стурбувалася та жінка за стіною, а що до мене, так ніби хтось приском посипав, таке почувши. Тут у Катеринославі якийсь генерал є, що того сусіднього гостя-полковника не впізнав. Отаких мені й треба! Дичина сама до рук береться.

Скочив з ліжка та оком до ключовини в дверях. Дідька пухлого щось побачиш! З того боку клямочка висить, світ затуляє. А чути добре. Той, невпізнай-мене, провадить розмову далі.

— Оце думаю, знаєте, поїхати десь у Крим, на сонечко. Але не сам, не сам... Я маю думку, знаєте, запропонувати вам поїхати зо мною. Га? Як ви до цього?

Еге ж, міркую собі коло ключовини, вухом до неї прикипівши, так це кримська штучка. По цій ниточці й до клубочка дійду. Припече вас тоді сонечко по самісіньке нікуди.

Жінка щось не згоджується, а він умовляє, підлещується:

— Там буде гарна музика, квітки, убрання, знаменитий кухар, вино... й моя любов, розуміється...

Ах ти, визволитель батьківщини, як хороше співає! Грошей, видимо, десь награбував досить... А що тая пташка йому прощебече?

А вона раптом грізно:

— Іншими словами, ви хочете, щоб я зараз узяла револьвер і пустила вам кулю в вашу нахабну пику?

— Оце маєте!—скрикнув чоловічий голос,—абсолютно не маю такого бажання.

— Оце маєте!—мало не скрикнув і я коло дверей,—абсолютно не маю такого бажання. Живого мені полковника треба. Видимо, вони з одної компанії та не одної думки. Мабуть, когось іншого любить, а цей нелюб нав'язується, силує.

Слухаю далі—так і є. Каже їй:

— Любовників у вас, розуміється, було доволі, але такого, як я, певен, ніколи. От ви подумайте: вам хочеться схопити мене за горло, задушить, загризти, а ви в той час обнимаєте мене, цілуєте. Га? Запевняю вас, це оригінально, пікантно. Мало того, це... не маю слів висловити, як слід. У цьому є „щось сатанинське", як казала одна революціонерка, яка так само мене любила.

Ох ти ж, сатано нахабна,—думаю собі,—а як я оце зараз схоплю тебе за горло, обійму по-чекістському, щоб знав, як революціонерок ґвалтувати. Пікантна буде несподіванка—не знайдеш і слів, щоб висловити як слід... Ох, що це?

Револьвер клацає, а жінка криком кричить:

— Забирайтесь звідси моментально! Буду стрілять!

Ой, лишенько! Вб'є золотопогонника—і кінці в воду.

Біда з любощами та ревнощами. Всі карти плутають, всі козирі криють. Та бреше,—не стрілятиме, скандалу побоїться та й заарештують же...

Стрімголів із номера на коридор та до телефона в губчека: так і так, негайно агентів до мене, натрапив на слід білоґвардійського штабу.

Знов назад під двері. Не помилився я: про револьвер уже немає розмови. Так лякала або просто м'яке жіноче серце. Каже стиха:

— Добре, я післязавтра їду з вами в Крим.

Він після револьвера не йме віри, і я під дверима не вірю:

— Поїдете ви обидва любитися, та не в Крим... Хай-но мерщій агенти прийдуть.

А полковник таки практикований перелесник! У неї „задаточку" просить, обіцяється:

— А там ще не так цілуватимуся. Чуєш?

Вона до нього покірливо:

— Сюди можуть увійти.

— Що ж такого? Хай увіходять.

— І увійду, ґунцвоте клятий! Руки вгору!—кричу на всю силу й плечем вибиваю дверину (почув—агенти на сходах чобітьми стукотять).

Бачу—обличчя перелякані, трусяться, а на стіні висить велика афіша—написано:

> ...Сьогодні в міському театрі відбудеться гастрольна вистава „Гріх" В. Винниченка з участю...

От-така моя участь у гастрольній виставі була... Після тої репетиції добре я цю п'єсу пам'ятаю.

12/III—26 р.

ГОДИННИК

Карель зарідко брав його з собою. Звичайно він виблискував своєю опуклою дахівкою з невеличко-чорненької пантофельки, яку виплела Карелеві Ганнуся зі свого кучерявого волосся.

Це було тоді, як у гінких мандрівках кінної бригади, де вона сеструвала, Ганнуся два довгих місяці боролася з тифусом.

— Хоч ця пантофелька тобі, любий, лишиться на спогад за мене...

Але лишилася і пантофелька, і Ганнуся, і волосся її кучеряве ще й досі цілує довго й ніжно Карель, що вже змінив гостроверхого шишака на плискувату кепку.

Про минулі криваві літа нагадує тільки срібний годинник, де на споді дахівки написано:

Героєві Червоної армії тов. Карелеві
від Реввійськради Кінної Армії.

А в Ганнусі теж реліквія—маленький, як цяцечка, наганчик. Не розлучалася з ним майже ніколи.

Карель—латвієць. В його синяво-сірих очах відбилося туманне небо далекої батьківщини, а з м'якої вимови завжди жартує полтавка Ганнуся.

Ось і тепер на околиці міста:

— Пий тепе лиха котина!—скрикує раптом Карель, по-темному заїхавши ногою в баюру.

Ганнуся аж заходиться зо сміху:

— Це щоб коти калюжу випили, чи тебе лиха година побила, що ти такий недобачливий. Іди-бо сюди на горбок,—і кізкою пострибала ген-ген,—дожени, ведмежа непотрапо!

— Хай тепе фітер тоханя,—обтрушувався десь у темряві Карель, намацуючи коло тину суху стежку.

Раптом з-за тину:—Стій! Руки вгору!

Проти очей довгий „стаєр". Злодійська рука за барки. Лапає по кишенях.

— Порожній, як міська каса! А баба хитролоба—втекла. Ану, на чвал далі!

...Розгублений догнав „хитролобу". Взяла на глум:

— От тобі й герой кінармії! Добре, що штани подарували...

— Топре, топре!—перекривив уже сердито Карель,—фсе потаруфали. Фсе є...

— А годинник?—притьмом згадала.

— Ой,—полапав у кишенях,—патлюка!

Рішуче повернувся і намірився іти назад.

— Карельчику, любий, не треба! Він тебе вб'є. На хоч мого револьвера. І я з тобою, і я...

Повисла на руці, не пускала.

Карель невмолимий. Це дарунок реввійськради. Це здобуто його кров'ю. Його годинник не може бути в руках злодюжки. Ганьба йому, Карелеві, як не візьме назад.

— Ради нашого кохання! Ради всього найдорожчого!

Думка працювала гостро, прозорливо. Тисячі пригод оминули, щоб зрештою трохи пощастювати—і ось тут, на пустельній околиці міста, за якусь дурницю втратити милого. Ні! Чимсь треба відтрутити небезпеку, винайти спосіб...

— Карельчику, отже там далі поле. Він має вертати сюдою. Зробимо й ми йому засідку, як ото він тобі. Так певніше.

Вблагала. Зглянувся. Принишкли за придорожнім кущем. Тільки Ганнуся теплою рукою ніжно гладить пошерхлу руку Карелеві, а в ній чорніє маленький наган.

У порожній тиші хлюпасті кроки. Муркоче під ніс зухвало й весело:

Я в тюрязі не бував,
Чим-чура, чура-ра!
Від міліції втікав—
Ку-ку!

Раптом з-за куща:

— Стій! Руки вгору!

Під самісінькі очі наган. Міцною рукою за барки. Дві маленьких—по кишенях. Видобувають назад пограбоване. Забирають зброю.

— Тікай тепер насад, а то—кулю! Ну?

... „Стаєр" у Кареля. Вдивляється, злісно кидає в калюжу. Заявляє Ганнусі переконано:

—Я—турень. То якась іршава рурка.—І додав вибачливо:—але темно, так темно пуло...

Злодій десь далеко плюскотів по калюжах, голосно лаючись, а Ганнуся на всі груди реготалася з винуватого вигляду свого північного велетня:

— На тобі, герою, твого годинника, та бахни хоч раз із нагана, щоб той не подумав, ніби й ми руркою воювали.

— Сама перестрашилася, а тепер на клум переш...

— Перу, перу на клум, на клумочок, щоб краще бачили очі.

... Перекидаючись жартами, пригадуючи кожну мить своєї пригоди, дісталося подружжя додому.

— Іди помийся, злодію шляховий, а я тимчасом вечеряти наготую. Чого ж ти стовбичиш?

Риб'ячими, безтямними очима дивився Карель на стінку біля ліжка. Рука нервово шоргала в кишені, щось поквапливо намацуючи.

Ганнуся й собі глянула мовчки на стінку, де з чорненької пантофельки визирала опукла дахівка Карелевого годинника.

Він зарідко брав його з собою.

27/II—26 р.

ДЖОН-ВІЛЬЯМ ПЕТЕРСОН

Редактор „Планети“, ілюстрованого часопису з претензією на великий тираж, лежав на канапі й нервово дригав ногою. Недокурки труїли повітря бридким пахом. Навпроти, над великим столом із купами списаного паперу, схилився секретар.

— Катуй мене далі, Ванцю! От нездари, от невдахи! Життя вирує, мов повітря перед пропелером, мчить уперед, як рулон на ротаційці, а в них—ряска на стазу, скло, закаляне мухами, шмат іржавої жерсти. Ех, нема пекучої критики! Невже таки не виберемо з цього барахла жодної цікавої новельки? Ну, читай далі, псуй мені нерви.

— Ось якогось ...енка на піваркуша.

— Гаразд, тарабань на всю губу.

— „Підсліпуваті хатки низько нап'яли на вікна свої солом'яні шапки. Верби зажурено дивились на тихе скло старенького ставу. Підтикана Горпина...“

— О! Я не казав? Годі! В кошик! Доба індустріялізації йде, а він про зажурені верби, йолоп! А героїня, чуєте—Гор-пи-на. Щось випнуте, як черево вагітної баби, як свинячий кендюх...

— Та не лайтесь. Ось друге—„На просту путь“. Читати? Слухайте!

„Микита давно пожадливо хапав очима лискучі, пружисті литки Марусині. Бідна наймичка...“

— Досить! Не можу! Адже ясно: куркуль її неза-

баром і неодмінно в клуні зґвалтує, а вона з помсти та горя піде в комсомол або й у партію. Кращого не вигадають... Дивись-но кінець.

„Електричне сяйво з розчинених вікон клубу кидало пасма сліпучого проміння на шлях, що вів у далеке місто. Тим шляхом ішла Маруся з Грицьком...“

— Ось бачиш—просто в партію... Горни інше

— Це щось не сільське, мабуть, бо „Бруковані кроки“.

— А ну, може тут пощастить.

„Сизою мрякою повис над містом туман. По слизьких тротуарах одиноко лящали кроки запізнілих прохожих. Темною масою бовванівна розі великий казан. Там щось ворушилось...“

— Стоп! Знов безпритульні! Дивись кінець.

— Ось кінець:

„Мотря швидким кроком вийшла з тяжкої заводської брами. Раптом її погляд упав на якусь незграбну масу. На розі стояв давно знайомий казан. Там гартувалась вона для нового життя. Зідхнула:

— Ні, моїй дитині не доведеться цього зазнати. Моя Галочка в школі...“

— А може у Вузі? Динамічний письменник, нівроку йому! Ні, пропаде „Планета“, пропаде, як чотирнадцять пунктів Вільсона...

— Чекайте-бо. Ось щось Вільсонівське чи, пак, Петерсонівське. Переклад з англійської. З аркуш буде.

— О, дайош Европу! З цього б і почав, а то...

Редактор аж трохи підвівся, а секретар із задоволеною посмішкою почав:

„Мері били нестерпні дрижаки. Чому, справді, Ричард не спокусив її піти десь у теплий центр

Лондону, в густі хащі Гайд-парку? Тут, у цій вонючій гавані так холодно. Густий туман бавовняною пеленою стелеться над скляною поверхнею Темзи й оповиває низькі будівлі на набережній. З розчинених вікон барів кліпають жовтаві вогники підсліпуватих лихтарів. В їх одсвіті ледве видні високі реї океанських пароплавів.

Ах, Мері так мріяла побувати колись на цих дивовижних потворах! Вони з Ричардом ящіркою були колись прослизнули на „Атлантик“, та боцман вчасно помітив і завернув знов униз по драбчастому трапу. Але вона таки візьме своє! В її маленькому худому тільці, під подертим ганчір‘ям, криється великий британський дух. Її батько загинув десь у колоніях, прокладаючи путь цивілізації. Він був відважний морець. Її мати — креолка-танцюристка. В далекій Ґватемалі надибав її Мерін батько і привіз у туманний Альбіон. Не витримала гаряча південна натура креолки північної мряки і швидко згоріла в сухотах. Мері опинилась на тротуарі...“

Редактор цмокнув:

— О, відразу чути досвідчену руку! Трошки задовгий вступ, але вже є зав‘язка, намічені типи героїв, читач чекає на їхню боротьбу за свої мрії. Це вам не наші азіятські Горпиніди та Микитіди. А головне — незнайоме тло захоплює. Молодець, як він там — Петерсон, чи що? Ех, відірвані ми від европейського життя... А ну, Ванцю, десь із середини, бо вже пізно. Сам потім одредаґуєш, як спинимося на цьому... як його звати?

— „Крізь морський туман“.

— Ага, не харківський, не київський і не „Проста путь“. Ну, гони з середини.

ᵻ*

„Розділ четвертий.

Мері вже два роки нудьгувала в цій пустельній фармі Н'ю-Гемпстон, плачучи іноді в куточку, мріючи про своє улюблене, тепер таке далеке, недосяжне море. Ах, Ричард! Як міг він бути таким жорстоким? Як міг він лишити її одну-однісіньку на поталу цьому товстому огидному Конрадові? Коли він пожадливими очима оглядає її напівсформовану дівочу постать, їй здається, ніби мерзотні червоні руки фармера, порослі густим рудим волоссям, уже хапають її. Але ж недурно ховає вона за корсажем тонкий сталевий стилет—єдине, що лишилося на пам'ять від палкої креолки-матери. О! Вона зуміє захистити себе. В крайньому разі батрак Джемс допоможе. Недурно він глибоко зідхає й соромливо червоніє, коли вона проходить повз нього. Бідний! Він гадає, що Мері може зглянутися з цієї слинявої любови"...

— Годі! Прекрасно! Інтрига ускладняється, вводяться нові герої, намічається цікава боротьба інтересів. „Планета" врятована! Щоб конче мати певність і не гаяти часу,—останній абзац і край.

Секретар перегорнув сторінки.

— Ось фінал:

„Глухо мурчала велетенська машина „Атлантика", могутнім рухом розрізаючи пінливі океанські хвилі. На бугшприті сяв широко розкритим оком прожектор, кидаючи сліпучі пасма проміння в невідому далину, де чекало Мері й Ричарда щасливе майбутнє. Ніжним рухом розгорнула Мері сповивальник і шепнула дитині хвильним, чулим голосом: — Бачиш, любий, тобі не доведеться вже блукати в туманах.

Кінець".

— Так! Іде в чергове число. Більше б отаких... Ванцю, як той автор, ніяк не запам'ятаю?

— Джон-Вільям Петерсон, сер редактор!

— А хто переклав, містер секретар?

— Ніхто, мілорд...

— Як?!

— Так. Автор цього оповідання—я, Іван Васильович Петренко. Пожалуйте гонорар!

3/I—27 р.

ЗА ВІЩО?

(З щоденника сільської вчительки)

Два евреї жили в нашій Лукашівці: рудий Иосько й Борух Нахимсон. Йосько мав бакалійну крамницю. Мати частенько посилали мене туди купувати сірників, гасу то-що. Посилаючи, наказували:

— Диви-но, доню, щоб тебе рудий жидюра не обдурив!

Так я й зросла, переконуючись, що евреї спеціялізувалися обдурювати простих людей. Заходячи до крамниці, чула, як ґерґочуть вони своєю незрозумілою мовою, де вухо виловлювало тільки слова „рубель“ та „копекен“.

— Вони навмисне так говорять, аби ніхто не тямив. Адже вони умовляються, як із людей більше грошей здерти та як кепського краму збути,—думала я. Й шкода мені було віддавати напрацьовані батьківські гроші до жилавих, пазуристих Иоськових рук. Скільки люди тяжкою, невсипущою працею не зароблять—все в цих безоднех крамарських кишенях опиниться. Треба краму, хусток, голок—іди до Йоська. Треба шила, гасу, цвяхів, дьогтю—йди до Йоська. І по олію, дратву, тютюн, папір, цукор, сіль—знов до нього. Мало не що-дня топчеш ту стежечку, чуєш свою залежність від Йоськової крамниці. Мов той павук сів на майдані, заплутав у своє павутиння все село і сее, сее... Куди воно тільки дівається?

Що-правда, коло брудної, заплямленої Рохліної спідниці завжди порпається ціла купа гаркавих руде-

нят, на колінах гойдається пискляве немовля, а випнутий живіт Рохлін раз-у-раз показує, що та купа небавом іще збільшиться.

І все це на не диви-око брудне, зашмаркане, шолудяве. Й хата брудна, облуплена, немазана, повна блощиць, тарганів. Ху! Часниковим та цибулевим смородом зо всіх кутків так і тхне. І їдять вони якось не по-людському. І вдягаються не по-нашому, і моляться. Цураються вони селян наших, цураються й люди їх. Так і кажуть: то—люди, а то—жиди.

— Одно слово—жид,—призирливо спльовує дядько, глядячи, як Йосько сіпає свою облізлу шкапу й цмокає на неї, трусячись на тарабайці до містечка по новий крам.

Переймалась і я разом із господарями огидою до гендлювання, заробітках на чужій праці, стягування по грошику та шеляжечку на споживчих ріжницях, за котрі треба було неодмінно довго й запально торгуватися, наперед знаючи, що Йосько, хоч божиться й присягається, але повинен обдурити, взяти більше, ніж та річ коштує.

Мабуть, Йосько й сам почував себе ніяково, хоч звиклий до брехні й клятьби язик його раз-у-раз запевняв, що він „цесний зид". У бляшкуватих, широко розплющених очах у нього мерехкотів якийсь вічний переляк. Лоба глибоко борознили страдницькі зморшки. Рухи похапливі, непевні. Не бере, а наче тайкома сіпає, щоб украсти, і боїться: аби хто не вгледив. Вічний клопіт з наплодом ґерґотунів, щоденні турботи про хліб, шмаття, взуття, ліки й тисячу всіляких дрібниць для своїх руденят, а разом—погрозливі наклики всякого „начальства", що вимагало хабарів і влесливих слів від крамаря, що власне, нічим іншим по царських законах і бути не міг, як і його батьки

та діди; а далі—життя насамоті, одинокою родиною (Нахимсони Иоська теж цуралися, і він лабузив перед ними, як і перед панами) серед „невірних“,—„ґоїв“, що готові тільки глузувати—й глузуватимуть навіть із біди, якщо трапиться,—все це й поклало в Йоськові очі той застиглий, невиводний переляк.

Та змалку мені здавалося, що „цесний зид“ острахується, аби людям не остогидло терпіти нахабне обдурювання і не побив би його хтось за „цесні“ заробітки та за той галас, що він зчиняє, виторговуючи кожну копійчину.

Та дрібничкові, мізерні були Иоськові копійчані „заробітки“ перед гендлюванням Боруха Нахимсона. Цей орендував панського млина й вів чималу торгівлю збіжжям та борошном, спродуючи їх десь ув Одесі. Старий пан Дзєвановський, що на доземні уклони Йоськові тільки носа пихливо підводив,—Боруха іноді навіть до кабінету свого допускав. Чорні, масні оливи—очі Борухові—вирячились нахабно й похитро. Пухляві, м‘ясовиті губи кривила зажерлива ухмилка: знав бо він, що все місцеве панство так самісінько сидить у його лабетах, як голота сільська—в Йоськових. Ані верть, ані круть без Боруха, бо крім гендлю Нахимсон не гидував лихварством і налихварив собі таки чималенько. Про це свідчили діямантові каблучки, різнобарвні підвіски, намисто, тяжкі золоті наручники, коштовні шпильки та вінчики, що ними розцяцькована була сухорлява Борушиха. Бездітниця, проти єврейського звичаю, була. Біла, наче молоком наллята, тільки криваві губи, мов в упиря, червоніли.

Оті її дармовіси потім врятували пронозу Нахимсона й дали йому змогу відновити своє павутиння. Це був його резервовий фонд, із котрим він подався десь до великого міста, скоро почув перший гуркіт

революційної хвилі. І барахло встиг спродати й різну хатнину. Зник одним моргом.

Авжеж: такі зникають... А от Йоськові втекти було нікуди, і переляк в його очах навіки кінчився в тій хвилі..

Наші селяни Иоська не зачіпали. Хоч не було в них до нього приязни, але не було й помстливої ненависти. Звикли вони до крамаря, як до старої болячки. Потрібний він був їм. Чужого, може, й не помилували б, а це був „свій", лукашівський.

І гендлювати став менше—нічим було. Порпався зо всією родиною на городі.

Аж доки ото налетіла махнівська банда, жив сумирно Йосько й тільки переляк в його бляшкуватих очах ставав чим-раз дужчий, рухи рвачкіші, нервовіші. Та й недурно: звідусіль гули чутки про нелюдські погроми, дику різанину, грабунки, пожежі. Хлопці не раз напів жартома, напів по-справдішньому попереджали:

— Тікай, бо й тебе битимуть!

Йосько примушено сміявся, недовірливо смикав переляканими очима по хлопцях і відказував своїм улюбленим:

— Ну? Я з—цесний зид! Хіба в мене гросі є, ці сцо?

Але перше, що запитали махнівці, заскочивши до Лукашівки, було:

— А де в вас „тартари" живуть?

Затріщали двері Йоськової крамнички, зчинився галас—і за хвилину не біг, а летів Йосько, прожогом вискочивши на задні двері. Довжелезний лапсердак то плутався йому між ногами, то маяв у повітрі двома чорними крилами. Руде волосся розкуйовдилося й лізло в очища. Млином метляв граблистими руками Йосько, намагаючись утекти від своїх ворогів, незграбно стрибаючи по грядках попового городу, що

стелився поряд його садиби. А навздогін нісся скажений регіт і дикі вигуки бандитів:

— А-тю-га! А-тю-га-га-га-а! Бий тартара!

Духом полювання охопило ґурт відлюдків. Два верхівці помчали навперейми, виблискуючи кривими шаблюками. А навпроти, з попового двору, роздратована нелюдським цькуванням понеслася із злісним гавкотом зграя лихих псів. Здавна не любили вони Йоськи з його довгим лапсердаком.

— А ну, хто скорше?!

Раптом гахнув постріл.

— От дурний—куля пропала!

— Та я ж тільки налякати хтів...

Верхівці вертали, погано лаючись: постріл увірвав розвагу.

Йоська лежав між грядками, незграбно викрутивши одну руку на спину, а другою обгорнувши руду голову, немов боронити її хотів від гострих шабель польовників. Між плечима руділа кров, димлива, гаряча кров. Її пожадливо лизали попові пси. Вони, кажуть, пожерли потім і всього Йоська. Кілька ночів коло того клятущого місця вили й гризлися, шматуючи людське тіло.

А Рохлю били махнівці довго і тяжко, допитуючи, де поховані гроші. Били нагаями, прикладами, дерли волосся, крутили руки, кидали долу і, нічого не дізнавшися,—бо й нічого дізнаватися було,—лишили непритомну надворі під вікнами. Як вона ще тоді не розродилася тим мертвяком, що за тиждень потім привела?!

Вже надвечір, розхрістана, скривавлена, із синім запухлим обличчям, патлата й страшна увірвалася вона до мене з несамовитим лементом:

— Лію, донечку мою... ой, рятуйте!.. любу мою, старшеньку... Тільки на той світ тепер, кажуть, без

черги... Я чула, я бачила... І це кажуть... ой, рятуйте!.. і це треба робити по черзі...

Билася головою в одвірках, дряпала долівку скандзюбленими пальцями, захлиналась, тяжко стогнучи, з підвивом, мов голодний звір. Брезькими синястими кендюхами теліпались голі, зашмаровані в поросі груди. Крізь шмаття подраної спідниці світив випнутий живіт, рудосмугастий від нагаїв. Вся в бруді, сукровиці—і страшно й гидко на неї було глянути.

Що могла їй зарадити? Та не сила була випручатися з цупких обіймів. Цілувала ноги, тягла за руки.

— Ой, ходім-но! Ой, рятуйте!

Побігли. Нікого вже не було коло Йоськової халупи. Круг ґанку порозкидані побиті шклянки, шухляди, полички, уривки паперу, загорток, мотуззя. В середині—цілий гармидер... А Рохля тягла далі, за ванькир, де на купі бебехів біліло зґвалтоване Ліїне тільце. Тонкі рученята згорнуті за кучерявою голівкою (так, мабуть, вигідніше держати), зуби міцно стиснуті, на біленькому виді вигляд невимовного болю і жаху, та скрізь — і на підобганих худеньких ноженятах, і на дитячих яблуках-грудях, і на розкиданих навкруги пуховицях—рожеві крапельки крови...

Як кинулась до небіжчиці Рохля—

— Ой, краще б мене, донечко! Ой, краще б мене!

А її врятував від хижої наволочи тільки гидотний, випнутий живіт...

Мене душило. Я опинилась на ґанку і вціпившись до болю пальцями в поруччя, чула як край села луною перекочувалась бадьора маршева пісня нальотників:

І по той бік гора,
І по сей бік гора.
Поміж тими
Крутими горами
Сходила ясна зоря...

А в хаті вже не кричала—скиглила нерозважна мати, пригортаючи до себе мармурове Ліїне тільце. Ох, їй було двадцять років! А тим, що мишенятами забилися в куток під ліжком і тепер тихенько скавучали, не знаючи, чи можна вже визирнути із свого сховища—тим було чотири і п'ять.

Середульші кілька день звірятками переховувалися десь у дерезі по городах. Насилу їх винайшли родичі, що за тиждень насмілилися з містечка приїхати по Йоськову родину.

Вони, здається, поховали десь поночі й рештки кісток Йоськових. А крамницю його взимку розібрали люди на дрова.

Тільки попів пес гребе іноді в купах сміття й грузу, щось вишуковуючи. Не знайшовши, підведе вищерену пащу вгору й жалісно, протягом виє...

Я боюся його, як мари, як смерти. Я не сплю тієї ночи, мені все ввижаються тіні замордованих людей. За віщо?

Яготин на Полтавщині.
17/I—22 р.

БРОНЕВИК

I

І вдень і вночі стугоніло чернігівське шосе. В два, в три ряди тяглися з Києва на далеку північ валки. Безладними купками й поодинці чвалали захекані, пилом присипані піші. Тюхцем випереджували їх одинокі верхівці. Скільки оком глянеш, ворушився довгий шлях, мов сіро-жовта велетенська гусінь.

Не чути пісень, ані гучної говірки. Сумні, тривожні обличчя, суворі зморшки на лобі, з-під нахмурених брів лихим позіром очі.

А здаля важким гуркотом невпинно гармати. То під Києвом славнозвісний троєкутний бій. Генерал Бредов — коло Дарниці, Петлюра з Василькова. Більшовики відходять—не сила вдержатись. Сум на шосе, безладдя й метушня.

Адже тут і довгі військові обози, і червонохресні шпиталі, і евакуовані установи, і біженці, що тікають від білоґвардійского мордування. Тисячі возів, десятки тисяч люду. Сквапною ходою, повсякчас оглядаючись назад, де останні боєздатні частини стримують наступ білих. Ось-ось не вдержать—і ті переріжуть шосе, єдиний рятунковий шлях. Справа й зліва від нього сипучі піски, непрохідні болота. Вовком дивиться похмурий селянин на „комунію“, що дерла з нього „розвьорстку“, забирала придбане за перші дні революції добро. Не звертай із шосе, подорожній—хоч так, хоч інак, а загинеш! Там десь, на далекій пів-

ночі, перепочинеш, а зараз—ось іззаду все дужче ревуть гармати, а он десь ізбоку тарахкотить кулемет. Свій? Чужий? Хто його знає... Більше крок, мерщій хода...

— Стій, падлюко! Ти чого з ґвинтівкою? Товариші на фронті, а ти навтьоки? Стій, кажу тобі!

Це застава. Сотня з Козелецького гарнізону ловить дезертирів, одбирає зброю, формує із збігців нові загони, вертає їх на фронт.

Гамір, прокльони, лайка. Кому охота вертати зі спасеного шляху?

Раптом у сусідньому лісі постріли. Там, кажуть, бандити чигають на необережних. Іноді заскакують і на шосе, грабують обози.

Зав'йокали фурмани, зафоркали коні, заторохтіли висококолесні військові повозки, чіпляючи одна за одну, задеренчали займані селянські вози з переляканими дядьками. Лемент, лайка, галас.

— Куди лізеш вперед, щоб тобі повилазило!

— А ти чого спиш, мурмило невмите?

— Гони, гони, не оглядайсь!

Гуркотнява, курява, безтолоч, паніка невгамовна. Мов череда від ґедзів скаженіє.

Пошиковані було дезертири край дороги знов розбіглися. Фурманка з одібраною зброєю брязкотіла генген, всотана в загальний рух, мов тріска в лотоках.

Командир сотні безнадійно махнув рукою і сердито вилаявсь:

— А, котись ви ковбасою, боягузи безтямні. Хлопці, сюди!

Сотня поволі, неохоче збиралася наобабіч шляху. Командир показував на ліс, що синів невідомими хащами віддалік. Шосе стугоніло без кінця, без краю... Тисячі колес, десятки тисяч ніг. Курява. Спека.

II

Командир бригади, поставленої в Козельці гарнізоном (там пройде після відступу з Києва майбутня лінія фронту), мовчки слухав рапорт сотенного:

— Нічого вдіяти не можна. Мов загати прорвало. Вертати когось із цієї отари на фронт—тільки псувати там настрій, додавати непевного елементу. Адже в лісі якийсь десяток бандитів усе шосе переполошив. Оце аж до вечора за ними з сотнею ганявся.

Комбриг стомлено махнув рукою:

— Знаю. Цілісінький день тут тільки й роботи, що гнати цю юрму далі, проз Козелець, аби хоч тут порядку додержати та щоб мешканців ця сарана не об'їла, не пограбувала. Десь уже там, за Черніговом, можна буде розібратися в тій каші, посортувати людей і майно, розбити на частини...

— Товаришу комбриг, вас до апарату із застави кличуть!

— Ото ще проти ночи не знати що скоїлось... Ну, слухаю...

— Товаришу комбриг, біда! На шосе паніка, прорвався звідкільсь ворожий броневик.

— Де? Як?

— Не знаю. Десь іздаля чути стрілянину, а тут таке робиться, як на пожежі в селі. Льодоломом валки мчать, людей давлять, коням ноги ламають. Поночі вже—ніхто ради не дасть, мов збожеволіли всі. Що робити?

— Стать на містку, що на п'ятій верстві звідси. Зараз пришлю автомобілем динаміту. Якщо броневик ітиме—зірвати місток.

— Слухаю!

— Товаришу комбриг, до прямого дроту із штабу требують...

— От іще клопоту набавлять! Гарна нічка буде, нівроку... Слухаю, начгарнізона Козелець.

— На шосе паніка. В напрямі до фронту тікають назад обози. Десь узявся ворожий броневик. Можливо, білі пішли обходом з Ніжена, щоб перерізати шосе. Це загрожує відступові армії. За вашою особистою відповідальністю мусите той броневик знищити.

— Слухаю... Товаришу сотенний, готуйте сотню до походу знов. Беріть заступи, кірки, ручні ґранати.

III

За півгодини по безлюдному шосе задріботіла частим цокотом сотня.

На чолі їхав сам комбриг („за особистою відповідальністю"), пильно вдивляючись у нічний морок. Безмісячна ніч була. Десь далеко по хуторах валували собаки. По болотах скреготав деркач, цвюркала черепаха, кумкали жаби. Край обрію деколи промінилась беззвучно далека блискавка. Шпарко. Час від часу коні хропли й кидались убік, начувши труп присталої худобини. Ось перекинувся віз, онде покинули на трьох колесах другий, третій...

— Ех, відступ! Колись і ми так поженемо вражих синів, що й штанці загублять...

— Стій! Хто їде?

Застава. Місток.

— Ну, де ж ваш броневик?

— Такий наш, як і ваш,—мов запоріжці султанові відповідає сторожа,—аж очі повибалушували, виглядаючи його. Казали бігунці, що верстви ще зо дві буде, коло другого містка, що на рудці. Ми одного вперед вислали, щоб наслухав.

— Гаразд. Тепер хлопці, по обочинах, щоб не чути було. Та не гомоніти.

Обережно посувалася сотня далі. Коли-не-коли дзвякне підкова чи шабля на стремено або чиркне заступ на заступ.

— Навіщо нам оце землеробське барахло?

— Чекай-но, грабарювати будеш. Годі кульбаки обсиджувать.

— Цить ви там, бузотьори!

Півверстви, верства. Спереду сугорб. Там далі долина, а в ній рудка. В канаві дозорець від застави.

— Ну?

— Стоїть біля містка. Видимо, боїться далі по-темному перти навмання. Сховавсь попід вербами, мов собака під тином чи кіт у засідці.

— Товаришу сотенний, ви з півсотнею тут. Перерити шосе, стати півколом. Якщо — бомбами в шини. Постріли почуєте—вперед, в атаку. Друга півсотня, за мною!

IV

Над рудкою туман коливався сивими пасмами. Смердить болотовище гнилизною, перепрілим зіллям.

Довго півсотня з комбригом обходом ішла, шукаючи броду. Як не посунеться в долину наниз—коні вище колін угрузають, болото чвакає, поглинути хоче. Хоч назад вертай, плану не здійснивши.

Нарешті, доїхали чагарника.

— Рубай шаблями! Мости переїзд! Та мерщій—ніч коротка!

Двічі не наказувати. І так на конях тіло потерпло, від сирости болотяної дрижаки беруть.

За годину нагатили вузеньку стежечку. Коней у поводи—і на той бік. Вихопилися нагору та знов

ланами навкоси до шосе, щоб за верству позад броневика бути. Збагнули план комбригів, весело тупочуть ріллею.

— Ось ми тобі теж на зяб шосе переоремо. Не померзнеш на пухкому, зайда незвана!

Доїхали—враз за кірки, за заступи.

— Ох, і шлях же! Справді битий, била б тебе лиха година! І залізо не бере.

— Хоч зубами гризи, аби канава була, щоб як устряв—не вискочив.

— Буде, товаришу комбриг! Попаде до пастки, мов тхір отой.

— Готово! Не втече броневик ані взад, ні вперед.

Тепер потихесеньку до нього з бомбами.

Коней осторонь, за горбок, щоб дурні кулі не покалічили.

Обережно, один за одним, ключем по канавах, обабіч шляху повзли козаки.

— Не вихиляйся так—побачить!

— Та цур йому, рачки воювати!

— Цить ви, сметанники! Звикли по льохах та мисниках ласувати. Лізь, лізь, не бійся черево обідрати.

— А драло б твою маму!

— Цить!

Ключ спинивсь.

У долинці темніла купка розлогих верб, а під ними нерухомо спочивав броневик, що завдав стільки жаху й клопоту.

Німа, холодна, залізна маса. Грізна в своїй нерухомості. Джерело незчисленних смертей. Жахна, жорстока тиша.

— Сплять, мабуть, а на вербі десь дозорець сидить.

— Раптом вискочити—і наш...

— Передавай далі: як постріл—в атаку вперед.

— Як постріл—в атаку вперед!

— Як постріл—в атаку!..

Знов черевом по землі два ключі канавами плазують. Ближче, ближче. Яснiють контури страховища.

— Не сопи, займай дух! Тихше, тихше...

Ані звуку з залізного момота. Ані шелесне гілка на вербі. Напружена тиша. Ось-ось розірве її раптовий вибух. Руки цупко стискають ґранати. Спини вигинаються притьмом стрибнути. Ноги налапують опертя. Очі свердлують німу пітьму. Вуха чують, як б'є кров у жилах.

Ближче, ще ближче...

Комбриг уже біля самого містка. Далі в канаві вода. Поволі випростує голову. Револьвер шукає мети то на вербі, то на темному боці броневика. Очі пильно вдивляються в крейдяні смуги—напис, читають:

Смерть Деникіну!

V

Хто сміявсь, а хто лаявсь, їдучи назад:

— Свого перелякались. Покинули, чорти, на дорозі! Мотор споганивсь.

На сході сіріло небо.

Мерефа.
7/VI—26 р.

У БОРУ

Павуком стоногим сосна в землю вчепилася. Як копнув тоненьку мшаву оболонку біля стовбура—самий пісок під нею, сірий, сипучий, сухий. Видовбав собі рівчака на тулуб завглибшки—і туди, головою до стовбура. Сусіди—так само. Позакопувалися й лежимо бовдурами мовчки. Наче нікого в бору й немає. Тільки шкоринка десь соснова від вітерця тріпоче. Війне вітрець дужче—зашуркотять верхів'я трішки, скрипне гіллячка десь, за іншу дряпнеться—і знов тиша борова, велична, сувора. Не чуть пташок, що листвяні гаї своїм щебетом сповняють. Не чуть сюркоту коників, ані жуків, бджіл та джмелів веселого гуду. Стремлять сосни, мов свічки бурштинові під густозеленими шатами, ясно-лискучі вгорі, бурі, поскороджені зморшками внизу. Рівні, аж очам нудно.

Дивлюся долі, на край свого рівчака. Невже й тут життям не дхне? Якась сіра безнадійна пустеля. Дене-де мшиста прозелень вибивається. Жовтаві сухі голки рясно землю вістелили. Ніде ніякої поживи, розради. Аж ось повзе комашка самітна, з голки на голку перебирається. Онде ще одна. В твердуватій оболонці чорніє дюрочка. Вусики визирнули раз, другий. Потім із порошинкою комаха вибралась, її віддалік поклала і знов у дюрочку впірнула. Онде друга тягне до комашника якусь стеблинку. Тягар удвоє проти неї, незручний, важкий. Потягне його комаха, пристане, попобігає навколо, знов щелепиками вчепиться й до хати своєї поволі суне.

Згадав я, як доводиться нам відбудовувати господарство,—і симпатією перейнявся до цих піонерів пустельних, самітних. Ба ні, не самітних!

Ще раніше доглянув я лійкувату ямку в піску. Рівненька, чистенька, мов баня на дзвіниці, шпилем униз повернена. Серед дрібнесеньких порошинок на спадистих стінках жодної більшої грудочки не видно. Не бачить тої ямки комаха, пнеться задом, стеблинку свою тягнучи—і раптом стрімголів із кручи в кількадесятеро від неї більшої. Хутко перебирає ніжками— ні за що зачепитися. Сипляться порошинки з-під неї, котяться наниз, на самісіньке денце піщаної лійки. Притьмом те денце немов ожило. Рвучким фонтаном звідти знявся пісок і градом упав на бідолашну комаху. Наче маленький вулкан вибухнув у мертвій досі ямці. Комаха хапає всіма своїми ніжками за похилі стінки, на мить затримується, піщаний фонтан спадає на неї бурхливим струменем, пхає вниз, до схованого в глибині джерела несподіваного того вибуху. Нижче, ще нижче. Немає опору, немає рятунку... Піщані вибухи з нещадною точністю спадають на маленьку тварину. Ось уже видно, хто їх робить: якась плискувата, сіра, мов той пісок, почвара, з черевом, як у великої блощиці, із страшними щелепами, як у краба—морського рака. Пісочний кліщ[1].

Це він чатував на необачну комаху, він бомбардував її хмарами піску й зараз захопив її впоперек, наче обценьками, і тягне в свій підземний барліг. Комаха пручається, викручується в смертельнім жасі, безпорадно намагається вкусити твердий панцер кліща. Коли б могла вона кричати, мабуть, і я почув би її розпачливий зойк. Та даремно! Напасник безоглядно

[1] Кліщуватого вигляду гусінь, так званого мурашиного лева.

тягне її в піщану домовину, закопується разом із нею глибше й глибше. Ось лише ніжка в корчах гадючиться десь на денці, ось ворухнулися в-останнє порошинки на споді—і наче не було тут жахної маленької драми, наче ніхто нікого не вбивав, не катував. Рівненька, чистенька, як дитяча іграшка, ямка. Навколо сумирно бігають робучі комашки. На краю пастки сиротливо самотує стеблинка...

Я згадав вовчі ями. Мало не три метри завглибшки, щоб, і підстрибнувши, рукою не дістати краю, покопані вони були картатою смугою перед ворожими закопами, вузьким отвором униз, ширші догори. Тонесеньким, окові невидним, дротом, мов павутинням, позапутувана земля поміж ямами на ступінь заввишки. Як кинулися були в атаку з розгону в те павутиння—і шкереберть в ями. А на дні гострі палі понабивані наскрізь проколювали животи, груди. Корчаться люди, мов жуки на шпильки понашпилювані...

Так дикуни диких звірів ловлять, тому й вовчі ями. Так катували колись ворогів своїх, сажаючи на палі. По три дні мучилися, не вмираючи. Так воювали культурні люди за японської, за німецької війни...

А тепер хіба не так? Пам‘ятаю, як колись ми на греблі понакладали борін гострякими вгору й соломою притрусили. Як пішли навскач із гори на греблю польські улани... Побачили б ви, яка каша з людей та коней була там!

А ми з протилежної гори по м‘ясиву з кулемета, з ґвинтівок... Жара!

Так... Сиділи німці, японці за вовчими ямами, за невидними дротами в засідці, сиділи ми за греблею, боронами вкритою, сидить онде в ямці кліщ, сидимо й ми зараз отут за соснами, чатуючи на офіцерський загін. Наступ деникінці ведуть, хочуть тут обходом

проти нашої позиції за бором піти, а ми застави розсипали, вартуємо. Кров за кров. Убивство—закон війни.

Далеко між соснами в лісі видно. Чагарника нема, могутні дерева рідко ростуть. Уся земля тут велетенськими піщаними хвилями-валами взялася, неначе хвилювало колись грізно предісторичне море. Лежимо ми на такому валу в своїх рівчаках, тільки голови трохи видно та виблискують обіч ґвинтівки. Тиша. Зірветься суха шишка із гілляки—чути. Позіхне хтось у розстрільні—всі здрігнуть. І знов тиша.

Лежу, думаю. Що ми за одні, що не дають нам аж ніяк мирно свій комашник будувати? Онде сусіда мій у розстрільні. Хлопцеві, мабуть, і шістнадцяти років немає. Сидів би вдома, на заводі міхи роздував, навчався б ковальської справи—доводиться теж на фронті поневірятися. Гнали були—аджеж недоліток. Не йде, мало не плаче: „Куди,—каже,—піду? Сирота, батьків білі розстріляли, завод стоїть. Буду з вами, доки знов десь можна буде працювати“. Сам виснажений такий, мабуть, уже сухоти заробив, або й від батьків на спадок має...

Аа-гах!—ляснуло раптом десь у бору. В лісі важко розпізнати, де постріл. Здається, ось тут десь близько, а насправді—ген-ген. Луна в лісі сильно б'є. Навіть напрямок не завжди добре вгадаєш.

Так і тепер. Здалося з несподіванки, що десь перед самісінькою заставою. Вся розстрільня принишкла, в рівчаки наче влипла, тільки затвори в ґвинтівках клацають. Хвилина, друга, третя — нікого й нічого. Може, полює хтось?

Коли вартовий біжить захеканий, мов із хортами наввипередки йшов:

— Ледве втік. Офіцерні сотня добра лавою просто сюди йде. Готуйтеся!

А що готуватися? Нас усього двадцятеро. Єдина надія—два кулемети „Люїса". Один у хлопця-ковальчука кроків на сорок від мене, а другий—із п'ятьма червонарами в обхід нашвидку посилаю:

— Як зачуєте—наш „Люїс" тріскотить,—це знак, що атака починається, так і ви збоку на ворога бігцем та впродовж їх розстрільні кулеметьте.

Ковальчукові наказую:

— Як шапкою махну—стріляй, а до того мовчи, скоростріла білим не показуй. Хай панам це червоне яєчко сюрпризом буде.

Поки розпорядок дав, усіх обійшов—офіцерська розстрільня показалася. Густо йдуть. Де наш один—їхніх троє, та ззаду, видимо, резерв. Кепська справа!

Вояки досвідчені—зразу не соваються, обережно розстрільню розгортають, налапують наші фланґи. Та й ми не дурні—заздалегідь півколом лягли, щоб ворожу лінію розтягти й себе забезпечити від обходів.

Там постріл, тут постріл—легенька перепалка почалася, мов баби праниками на ставу ляскають. Від дерева до дерева, ближче та ближче білі підходять. Уже й сонячники блищать на плечах. Справді, офіцерський загін, не з мобілізованих, що їм так воювати кортить, як на водохреща купатися.

Один проти мене меткий десь узявсь. Як не визирну із свого рівчака, так і дзьобну знов під стовбур головою. Кулі коло самісінького вуха дзижчать. А сам за грубезною сосною ховається. Ніяк не поцілю ворога, аж одчай бере.

І почали ми з ним у схованки гратись. Я визирну, щоб раптом стрельнути, він заховається. Він визирне—я мерщій за стовбур, щоб у голову не поцілив. Забув я й за товаришів, і за інших ворогів. Одна

думка—як того офіцера підстрелити та як від його куль уберегтися. На двоєдиний ґерць пішли. Він для мене дичина, я—для нього. Стерлося з пам'яти все—і де ми, і хто ми, і чого б'ємося. Просто: ось він мене вб'є, коли я його не вб'ю. Хто перший?

Одну пачку випустив, другу закладаю. Ось мало-мало не піймав на мушку. Встиг відхилитися, клятий! А ось мені плече дряпнуло. Сховався я знову, сам, як пружина натиснута,—от миттю вискочити, пальнути. Думка гостро мозок свердлує, чути, як живчик у скронях б'є, руки тримтять, ґвинтівку стискаючи скандзюбленими пальцями. Око на ямку з клещем упало. Не видно щелепатого. Та знаю—сидить там падлюка, жертви дожидає. А мій офіцер що в цю мить робить? Мабуть, націлився, мене дожидає. Тільки хоч шмат голови висунь—зараз обпече. Звідки він визиратиме—зліва чи справа? А мені куди тепер визирнути, щоб його в облуду завести: справа чи зліва? Ну кидай жеребок на своє життя. Щасти, доле... Ні, стоп! Може, якось шапку висунути з одного боку, а самому, щоб обдурити... Сам ти дурень—раптом думка блискавкою—нащо йому дожидати, поки визирну, коли куля таке дерево звільна пробиває!? Аж у середині мені похололо, до грудей підступило, а в лоба наче долотом ударило. От кулю зараз межи очі матиму. Так було, коли ми одну хату колись на решето обернули разом із тими, хто в ній був. Думки вихорем знялись, одна одну випереджає.

Що вдіяти? Сховався на свою голову, щоб не бачити рухів ворожих. Може він уже в мене націляється? Куди? В голову, груди, живіт? Несила за стовбуром удержатись. Раптом вистрибую і, майже не дивлячись, гачу по сосні на середину людського росту.

Впав! Я переміг. Кортить із радощів стрибати по-

дикунському над трупом ворога. Почуття врятованого життя гучним криком сповнює груди та ніколи... Нова небезпека насувається. Ліс—не чисте поле. Поки ми із офіцером танцювали біля своїх сосон, ворожа розстрільня перебігала від дерева до дерева й присунулася вже кроків на сотню-другу. Ще трохи—й атака, а може й зараз. Треба попередити ковальчука. Он він під горбом лежить, дивиться на мене, щось показує. Я йому шапкою—стріляй! Він знову руками розводить. Ну, стріляй! Лава офіцерська густішає, вливається резерв, Та стріляй-бо! Притьмом розумію. Не може—задержка в „Люїсі". А, сто чортів, пропадемо! Звірем стрибаю до сусіднього дерева, щоб наблизитися до ковальчука й поправити скорострі л. Пізно! Білі схоплюються на ура.

На мене біжать двоє. Як зробити, щоб хоч не водночас мене напали? Стрибаю ще вбік і вбік, щоб розтягти й скосити трикутник між нами. Тоді поодинці зустріну. Руки цупко впялися в ґвинтівку. Тепер постародавньому, як прадіди ходили ведмедів колоти. Очі виміряють кожний крок, кожний рух. Бачу блискучі ґудзики на ворозі й загадую собі, під котрий встромити багнет... Мерехтить у пам'яті учбове опудало, що ми його колись нещадно тельбушили...

Раптом збоку дикий, нелюдський крик. Так ірже жеребець, кидаючись на супротивника в садистичній люті. Так кричить жінка на пологах. Нестямно, жахливо, по-звірячому.

На одну мить забуваю про своїх ворогів і оглядаюсь. Мені потім оповіли, як це скоїлось. На беззбройного ковальчука—у нього, крім зіпсутого „Люїса", нічого не було—мчав із баґнетом дебелий офіцер. Ковальчук пригнувсь і впав йому несподівано під ноги. Офіцер з розгону налетів і не вдержався: про-

сто обличчям ницьнув і руки розкинув. Ковальчук кішкою опинився у нього на спині і, мов пазурями, вчепився в щоки. Коли я озирнувсь, він немов загнуздав ворога й розідрав йому рота,—звідти нісся той нелюдський рев...

Ніколи слухати. Дерево на цей раз допомагає мені дійсно сховатися від ворожого баґнета, а за мить мій баґнет стремить офіцерові в ребрах. Другому попадає в голову сусідська куля, тоді ж збоку тарахкотить рятівник „Люїс". Не діждавши знаку, самі обхідні вчасно вискочили на підмогу. Хоч і в лісі, а з кулеметом не жарти. Де було розглядіти, що з ним тільки п'яток люду? Паніка—завжди паніка, і сотня офіцерів накивала п'ятами, не здійснивши свого плану, кидаючи побитих і поранених.

Нас теж лишилась половина... Поховали тамож, у бору...

Спитаєте: а що з ковальчуком? Ой, не так, як у романах та повістях... Коли, нагнавши ворога, вернули ми на бойовище, лежав ковальчук увесь поколотий, з розбитою на гамуз головою, в калюжі чорної загуслої крови. Офіцер із розідраним ротом щез. Кліщ зробив своє діло.

26/IX—26 р.

ТАМБОВЦІ

I

Саме в нашому полку й був той командир, що про нього кажуть—як прислав Поарм політкома, вийшов на мітинзі:

— І поставлю тобі, товаришу, дві тези:

Перша: якої бісової матери ти до нас приїхав?

Друга: поїжджай назад ік бісовій матері!

А сам комполка—бугаєм діло, голова під стелю, кулаком табуретку на тріски лущив...

Добре—політком чолов'яга бувалий. Він до нас:

— Загадаю й вам, товариство, навпроти дві тези:

Перша: якого бісового батька ви од Махна та до Червоної армії пристали?

Друга: ідіть ік бісовому батькові назад до Махна та Деникіна!

Ми тоді:

— Ні, не согласні! Деникін у наших батьків усіх коней забрав. Загадували батьки: без коней назад не вертайте.

— Ото ж бо,—політком до нас,—все у білих відібрати треба, а самих на капусту пошаткувати. Знаєте, що їхня вовча дивізія робить?

Та як почав нам, ми й вуха розвісили. Комполка каже:

— Ну, живи, балакай, тільки не в своє діло не лізь. Я тут командир, пам'ятай!

Дали політкомові коня баского, норовистого. Під попругу будяків наклали. Нічого—всидів. Дали ша-

блю—свиню на ходу зарубав, дебелу. Ну—свій брат. Лишайся.

А полк у нас був дружній. Усі з однієї волости. Антонівської. Знаєте: на Катеринославщині, що тепер Дніпропетровщиною зветься? Вийдеш на степ—рівно кругом, як голова татарська, тільки пшониця хвилює та сонячники ясножовтими латками. До крайнеба дивись—нічого не вгледиш. Ні людини, ні вербини. А насправді там люду, як насіння в гарбузі. Причаїлися села багатотисячні по балках коло річок степових зелено-білими разками. Тільки шпильочки церковні де-не-де визирають.

Хазяї багатенні тоді були в нашій стороні. В кожного тройко коней або й п'ять, та ставних, хоч в якій економії шукай по інших місцях. До коней і парубоцтво, мов жеребці заводські, крутогруді та високі,—відомо, степовики. Як пішли ми з Махном—справжня Січ Запорізька: пий, гуляй, грабуй, влади ніякої не визнавай. Та зрадив нас Махно—передався білим, а ті сплюндрували наші села, поґвалтували наших дівчат, позбавили коней наших батьків. Найгірше—коні... Тоді й ми офіцерів зрадили, червоним передались і заклялись на помсту. Хоч і які ми куркулячі синки були, а видно стало, що з панами-офіцерами не по дорозі.

Новий політком нас іще крутіше підкрутив:

— Коли хочете,—каже,—своїх дівчат за ноги для паничів держати—ідіть, на чайок получите.

— Та не діждуть!—і лишились ми у Червоній армії.

II

Недовго ми ходили самі. Одного ранку бачимо—женуть до нас гурму людей. Що воно за одні?

— Антонівці,—політком каже,—ваші родичі з Росії. Що в нас Махно, так там на Тамбовщині отаман Антонов зчинив глитайське повстання.

Збіглися всі, дивимося. Мабуть, отакі герої, як у пісні знайомій про Стеньку Разіна—за-для товариства бовкнув у воду полюбовницю, а що вже тодішнім буржуям-купцям від нього частування-гостювання було!—Ще підтопчуть нашу славу...

Ба ні! З одного погляду посміх узяв. З другого погляду регіт постав. Стоїть мужва тамбовська бородата, присадкувата, носи черевиком, губи фляками. В кожного сакви за плечима нижче матні звисають, а на ногах, братіки мої... лапті! Лапті, розумієте, що ми їх зроду-звіку не бачили, хіба в прочан далеких. Сторона ж наша чобітна, старці і ті в чоботах, хоча б і драних. Та не з того ще сміх.

— Якже це ви, родичі наші гусоногі, на коней посідаєте? Чи не з дерези вам прúробити остроги, кінното липова?

Як узяли на глузд, ледве політком вибoронив:

— Та відчепіться-бо вже! Це ніяка кіннота, як ото ви, бузорізи. Селяни це тамбовські, дезертири з Антонівського району.

— Де-зер-ти-ри! То з їх такі вояки, як із дохлої ґави кожух. На чорта вони нам здалися? Чи не загадали б ви їм, товаришу політком, дві тези?

Тут уже комполка навпроти пішов:

— Стій, хлопці, не шумуй! Хай їздять із обозом нашим за фурманів. Скільком і ґвинтівки дамо—будуть охороною. У нас таким побитом бойових шабель побільшає. Згода?

— Згода, згода! Командирова воля, як доля. Хай лізуть на вози, щоб лаптів не розчовпати, не закаляти онуч десь у балмусі.

Помирилися ми з тамбовцями, тільки заборонили й натякати, що антонівцями в одно ім'я називаємося. Та які з їх справді лицарі, з конопельників? Ми десь на нічліг станемо—всі стайні обійдемо, де добрих коней обміняти на присталих та скалічених. У повітках, возівнях шукаємо тачанок для кулеметів. По горищах, льохах та стріхах трусимо зброю. Мобілізуємо гожих парубків. Дівчат цілуємо... А наші тамбовці заберуться на городи, напхають казанки картоплею та знай уминають, як черево не лусне. Мо й луснули б, та кожний ще казанків зо два чаю нагріє, а хоч нема чаю (з листя садовинного його терли), так просто води гарячої хлюпають та й хлюпають у себе. Тільки пара йде та піт квасолями на лобі.

Такі були тамбовці. Кортіло їм воювати, як щуці берегом лазити,—хоч із білими, хоч із червоними. Звісно—дезертири. Вони б і від нас подались, так сторона чужа, незнайома. Все була думка—ближче до Тамбовщини дістатись, бо ми таки від Деникіна відступали жвавенько, нікуди правди діти. Крутивсь наш загін, як дзиґа, під офіцерським батіжком та все далі від своєї Катеринославщини, все на далеку північ. Що ж—сердите, люте селянство було тоді на радянську владу за продрозкладку, не знало, яких канчуків, якої шомполізації за соціялізацію несе офіцерня. Доводилось рачкувати.

Один раз тільки й пофортунило нам. Так було діло.

III

Держали нас, як завжди кінноту на відступі, ззаду, щоб ворогів полошити, краще стежити й швидче втікати. Та забарилися ми якось—наша піхтура сіла в ешелони та відразу й перевандрувала кілометрів на півтораста назад, на нову лінію оборони. Може

забули за нас, може з переполоху пішли очкура підвязувати, а може й навмисно покинули, щоб заслон був якийсь від ворога. Всяко в ті метушливі роки бувало...

Хоч так, хоч інак—опинились ми у ворожому кільці другого дня. Оточили нас деникінці з усіх боків. Та старим практикованим партизанам це забайдужки. У фронтову війну страшно, коли десь прорив чи обійшли фланг то-що. Партизани звикли бути в запіллі, звикли гасати по ворожому стані без звязків із кимбудь, на власну волю, хитрість та дотепність.

Не збоягузили ми й цього разу. Одні—то й одні. Тільки хвіст отой тамбовський шкодить. Неповороткий він, вайлуватий та длявий на лиху долю. Ми—на коней та кількадесят кілометрів за добу. А вози з тамбовцями скриплять-риплять, аж душу на шматки ріже, мов тупим скіском голишся. Та й покинути шкода—ще й не можна: на возах набої, усякий скарб військовий і невійськовий (адже казав вам, що хоч батьки наші й добрі власники були, та ми тої власности не дуже визнавали—чужої, певно, не своєї). Там, в обозі, їхали також поранені й хорі, а дехто з собою й коханку возив. Тепер скажи таке червонарові молодому—не повірить, та нехай у когось сивішого розпитає...

Сила на Україні ходила тоді таких загонів, мов маленькі орди татарські—і червоні, і білі, і зелені, і чорні, і хто зна ще яких фарб—просто грабіжницькі. Розгардіяшні, бентежні були роки.

Стали й ми маленькою хоч ордою, хоч бандою серед околишнього білого моря. Плаваємо...

Зайдемо в якесь село після важкого нічного походу; поставимо гармати на серединному майдані люфами на всі боки; по вуличках, кудою далі збираємось

тікати, вози валками гадючаться; тамбовців пошлемо худобі й людям здобувати корми, а самі—за село, на підступи із скорострілами. Лежимо під копами (справа саме в жнива трапилась) та й спочиваємо навколо села кільцем, баґнетами наїжаченим.

Скоро сонце підіб'ється—диви де-не-де видно ворожу розвідку. На полудень добре вже нас налапають, а надвечір і зовсім оточать село. Чекай на ніч атаки або на ранок готуйсь, щоб не забили гарматами звідусіль. Та недурно в нас комполка забийголова й політком завзятий, ще й хитрющі обидва на прочуд. Ще вдень сидять, бува, над мапами, метикують, селян-проводарів вишукують на дальшу путь.

Туман вечірній спаде над селом і ланами—повзуть потиху десь на околицю чорні гармати, тупають тачанки з кулеметами, підтягуються з усіх боків верхівці—та як плюхнуть разом десь по темній польовій дорозі та в такому напрямку, що й самі ми, не те що ворог, не догадувались. Бувало йшли знов у той бік, звідки до села прибули.

Півгодини на всю цю справу витрачали, бо ж нічного гарматного вогню не любить ніхто, та й кулемети—не іграшка—знай ховайся. Отож раптом як не зірветься воднораз із десятків джерел гупіт та тріскіт—тікають білі з того місця, як руді миші. Рвали вороже кільце, а в ту дюрку слідом за гарматами й кулеметами котились струмком вози з тамбовцями.

На інших околицях наші потроху з ґвинтівок лускочуть, щоб привабити ворога й не дати підмогу послати на місце прориву. Дивись—прохід вже й вільний. Тоді на коней та навскач навздогін. Шукай тепер, деникінці, де станемо!

Таємними тропками проходили на якісь інші шляхи, повертали вправоруч, вліворуч, ще десь гавкали

сердито гармати й ляскали кулемети—і темною чередою тупали ми всю ніч до якогось іншого села. Там ізнов гармати—на майдан, кулемети—в копи, самі—на спочивок, тамбовців—по харчі.

Так два тижні з щоденними, чи, власне, щонічними боями, з довжелезними походами. Все хоч боком—на північ, хоч стороною—на північний схід. Радіють тамбовці, сумуємо ми.

Раз, кажу, тільки й звеселились.

IV

Проходили поночі якийсь панський маєток. Білими мармуровими стовпами будинок оздоблено. В саду понаставлені погруддя голих бабів—або й уся гола, тільки рукою прикривається. Файні баби, тільки пощо їх серед кущів тримати? Багатир-пан жив—міг вигадувати. А багатства нассав із цукроварні. Тутож край села була.

Туди й ми полізли по солодке й набрали його, що тільки підвезти сила. Комполка не дуже хотів, та вперся політком:

— Платитимемо,—каже,—хоч фунтів по п'ять дядькам, котрих тягаємо з собою у колію. Не лаятимуть так червоних (тоді був великий брак на цукор, на сіль та іншину).

А тамбовці любочайні набрали цукру, аж сакви не держать, ще й по кишенях розкладають, а хто й у цеберці несе.

— Дивіться,—кажемо,—задощить, повлипаєте, як ті мухи в мед.

Сміються „родичі":

— А чайок? Єсть тепер чим побалуваться.

Та й побалувались на свою голову... Але чекайте, щоб не забув іще одної знахідки. Звеселила вона нас,

як малих дітей писана цяцька, бо й справді писана, кольорова була.

Як пішли ми будинок панський трусити—витрусили цілі пачки башликів червоних, червоним лискучим крамом підбиті. Казали тамошні дядьки, що колись той пан держав черкесів, ними охороняв маєток і селян тримав у покорі. Для них башлики був і виписав, та довелось разом із гетьманом Скоропадським десь тікати, добро своє забуваючи.

Подякували ми панові за здогад і так вирядили свою першу сотню, що, мабуть, із завидок прадідизапоріжці перекрутились у домовинах. Як несеться сотня шляхом, у кожного полощуть за плечима червоні відльоти, мов крила дивовижного птаха. Краса! Дівчата аж мліють, бачивши таке. Ходять наші козаки індиками, груди випнувши—диви-нось та дивуйся, що ми за одні.

Не схотіли ми того дня й на копи йти.

— Хай хоч раз тамбовці там полежать, розтрусили, либонь, свої черева на возах. Час і нам у селі поживувати. Годі стерегти цих картопельників.

Попередньої ночи ми через дві річки болотяні перейшли й спалили містки за собою. Не відразу дожене тепер ворог.

Погодились командир із політкомом:

— Гуляйте, хлопці, та опівночі—всі в похід ось по цій дорозі. Час до своїх добиватись.

Не збрехали козаки. Опівночі вирушив полк тихо з села—цей раз без ворога обійшлося, не встиг підійти. Потяглася колона широким шляхом на поєднання з армією, де вже давно нас записали на панахиди.

Їдемо, пісень граємо, раді, що вискочили з ворожого кола, нічого свого не втерявши, ще й забагатівши

на цукор, башлики та інше барахло. І дядьки-підводчики підспівують, знають, що одержать солодку заплату ще й у бій із своїми кіньми не попадуть, вернуть додому спокійно. Не військова колона, а весільний похід.

Нічка темна, шпарка, густим хлібним пахом насичена. Бовваніють наобабіч копи стрункими шерегами. Підлетить інколи до них верхівець наш кажаном велетенським — відльоти башликові за плечима метляються. Шукає вівсяного снопа коневі поласувати. Заржe кінь, обізветься другий.

Суне колона далі й далі, забуваючи недавні пригоди, мріючи про швидку зустріч із своїми. Так вертають із далекої небезпечної плавби морці і здалека ще визирають рідний берег, здалека метикують, що робитимуть, зійшовши на нього...

Попереду командир із політкомом задумані. Яку нову задачу загадають їм у штабармі? Невже таки доведеться кидати Україну на поталу Денікінові? Невже доведемо тамбовців до їхньої батьківщини, де вже з нас, хохлів, сміятимуться й глузуватимуть, як ото ми тут із них?

А що це вони мовчать? Чому в хорі різних пісень не чути руської „берьози", що так її наші тамбовці полюбляють? Десь, мабуть, далеко ззаду плентаються. Та вже ж не вженешся за кіньми степовими, що за дві години кілометрів тридцять, мабуть, ушкварили...

Завалували собаки, запахло димом і теплим кізяком. Близько велике село. Годі. Тут днюватимемо. На околиці зустрічають заздалегідь вислані квартир'єри й розводять свої частини на нічліг. Командира й політкома ведуть до попа, бо де ж бути штабові, як не в кращому будинку, ще й такому, котрий усі знають? Це вже традиція—куди б не прийшли—штаб у

попівському подвір'ї. Не треба нікого про це й сповіщати.

Цю ніч уже по хатах та клунях хропли, навіть розувшись. По вулицях одинокі стійкові десь під лісою, на околицях невеличка варта. Відколи такого спокою не знали.

Тільки в поповому домі командир із політкомом не сплять, турбуються:

— І де вони поділися? Чому й досі немає? Невже деникінцям передалися чи в дезертири знов пішли?

Так і лишились ми тоді без тамбовців. Щезли, мов відро в колодязі—і не видно, і не чути, тільки знати де. Та не шукати ж їх у вовчій пастці—пішли ми далі й дійшли небавом своїх.

Ой, було ж радощів та привітань! Немов мерці з гробів повставали—так нас зустріли.

— Ще й у башлики червоні повбиралися—ач які джиґуни, нівроку їм!

Та не час жирувати. Знов бої, походи, та все не північний схід. Ось ми вже й недалеко Чернігова, краю України доходимо...

— Таки доведеться, либонь, на батьківщині наших збігців побувати. Де то вони тепер? Так і не чути, що з ними там коло цукроварні скоїлось...

А дізнались, почули. Так це було.

V

Відступали ми по шосе чернігівському. Зійшлася на ньому мало не вся лівобережна група червоного війська. По ньому йшла також евакуація Києва. Десятки тисяч люду комашилися тут.

Знали це Деникінові генерали й намагалися перерізати шосе, замкнути нам дорогу на північ.

Маємо наказа одного дня:

„Ворожа піхота скупчується в селі, що недалеко лінії відступу. Треба вибити й відігнати геть“.

Гаразд. Вирушаємо. Ось уже видно вітряки попід селом на узгорбі. Розсипавсь наш полк лавою, хоче кінною атакою взяти село. Проти вітряків саме червоній сотні припадає джиґунистій. Попереду політком на своєму баскому коні відвагу показує. Вирвався кінь уперед, уже й не радий політком, бо онде, бачить, поміж вітряками лежить ворожа розстрільня. Та командирського коня хіба вдержиш, коли він не звик ходити у шерезі?!

Летить сотня за політкомом, тільки відльоти червоні на вітрі мають язиками полум'яними...

Чекає напружено політком: ось зараз спалахне ворожа розстрільня пострілами, обпече його гарячим, і прийде кінець боротьбі за волю. Видно вже ясно сірі постаті на землі, видно онде командира, що ховається за рогом вітряка. Ось він подає знак, пахкає револьвер...

Що це? Розстрільня схоплюється на ноги, біжить навпроти кінної лави. Невже на баґнети? Чи ви чули коли про таку сутичку? Гей, буде шаблям пожива!

Ближче, ще ближче. Політком наміряється вдарити якогось рудого бородатня з роззявленим ротом. Щось кричить—не почуєш, кінь навскач. Ледве встиг політком крутнути вбік коня перед самісіньким тамбовцем, в останню мить пізнавши його. Був би порубав, як лозу.

Ледве й сотня спинилась, здивована.

Підбігли тамбовці, розказують:

— Пізнали полк по червоних башликах, а то лихо було б. Забарились ми тоді коло цукроварні, хотіли ще потрусити панські льохи. Забрали нас деникінці, як курчат поночі. Командирів—у штаб Духоніна, чер-

вонарам звичайним—звичайна і порція: по двадцять п'ять шомполів. Попобили, а далі своїх командирів настановили й тягали з собою аж досі, мовляв—мобілізовані. Були б у своїй стороні—розбіглися б, а тут—куди подінешся? Ось і спіткали своїх, спасибі червоним башликам!

Розміняли ми офіцерів деникінських тамож коло вітряків і пішли далі знов із тамбовцями.

7XI—26 р.

КОЛИ БАТЬКО ПЛАКАВ

Горе Петрикове було невдержне.

Сьогодні, коли скрізь майорять прапори, коли вулицями плинуть радісні натовпи люду, і всі товариші й товаришки співають бадьорих першотравневих пісень, коли в вікно б'ються плюскотливими хвилями звуки оркестрів—сьогодні лишатися вдома? Ніколи! Ні за що!

Петрик пробує встати з ліжка, але пекучий біль у нозі знову примушує його покластися.

Петрик—герой. Учора врятував життя сусідчиній дівчинці Фані. Мала ще вона, дурна. Вийшла з двору та й простує трамвайними рейками, якесь коліщатко паличкою жене. Ззаду трамвай дзеленчить, ось-ось наїде. А за трамваєм, його переганяючи, візник коня-рисака пустив на всю кінську рись. Не видно йому з-за трамваю дівчинки. Злякається вона дзенькоту, кинеться вбік з рейок—і саме попаде коневі під ноги...

Побачив це Петрик і кинувся до білого сміхотливого клубочку. Миттю перебіг улицю, схопив Фаню на руки й виніс її з-під самісінької кінської морди.

Але чи то голоблею чи колесом таки штовхнуло його—і ось лежить тепер хлопчик з компресами на нозі, не може якийсь час ходити.

А знадвору чути, як туркочуть над містом величезними білими бабками аероплани, як у суголосний хор зливаються маршеві пісні, як чітко крокують військові частини, йдучи на парад...

Очі Петрикові сповнюються сльозами. Він не може їх стримати, й вони солоним струмочком течуть по

зблідлому журному личку. Мов крізь туман, ледве бачить він, як поволі одягається батько, збираючись на маніфестацію. Вчора зранку ще обіцяв він узяти Петрика з собою.

— Йтимуть залізничники повз нас—і ми до них пристанемо. Коло воріт дожидатимемо своїх. Дивись-но—не проспи.

Не проспав Петрик, та не йти йому разом із татком.

Гірка образа ще дужче стискає горло, видушує звідти хлюпотливі звуки.

— Чого плачеш, Петрику? Боляче? Перемінити компрес?

— Н-ні... Жалько.

— Чого тобі жалько, сину?

— Себе жалько. Що не піду...

— Нічого, Петрику, підеш іншим разом. Що-року справлятимемо перше травня й що-року святковіше воно буде. Ти ще малий, нагледишся.

— Я сього-о-дні хоті-ів. Там ве-е-село. А нога-а болить.

— Нічого, Петрику, це почесний біль. Це як на війні поранено. Не плач, сину. Перейде...

На батьковому обличчі лягли тіні якогось смутку. Немов щось невеселе згадав.

Він підійшов до вікна й широко прочинив його. Мов танцюючи, ввірвались у маленьку кімнатку звуки бадьорого маршу:

Дрижіть, недобитки ворожі,
Червона армія іде!

За військовою частиною темніє робітнича колона. Червоний прапор полоще на чолі, золотими літерами на сонці виграває:

Наш паротяг летить вперед!

Майстерна рука вигаптувала на прапорі паротяг, а на ньому за машиніста—Ленін. Пильно вдивляється в далечінь—людське майбутнє.

Це йдуть залізничники. Батько Петриків уже бачить знайомі обличчя, відрізняє знайомі голоси товаришів:

Від краю до краю не громи гудуть,
Робітників полки сполучені йдуть.

Він увесь висовується з вікна, наче плигнути хоче туди, між сині й чорні блузи товаришів. Губи ворушаться, повторюючи беззвучно знайомі Франкові слова.

І поклик рокоче: вставайте, народи!
Прийшла пора, пора—день свободи!

Могутні погрозливі розкати пролетарського гімну, здається, ось-ось розірвуть маленьку кімнату, винесуть звідти, мов на крилах, усе живе туди, в багатотисячний робітничий похід.

Петриків батько одривається від підвіконня і сквапно хватає кашкета.

На обличчі урочиста піднесеність. Очі горять завзяттям, одвагою.

Раптом вони спиняються на ліжкові, де, згорнувшись у клубочок, зіщулилося маленьке Петрикове тільце. Личком припав до подушки. Худенькі плечики здригують від придушуваних риданнів. Рученята хапливо цуплять край плохенької ковдри.

Батько спинився. Постояв Тихо почепив кашкета на гвіздок і обережно сів на ліжко коло Петрика.

— Сину, не треба! Я буду з тобою. Втишся.

Не відразу це вдалося. Образа була надто болюча, надто вразлива.

Де ж пак: пропустити таке свято, лишитися самому, коли все місто на майдані, все місто поломеніє в прапорах, купається в піснях і музиці!

Отак може скривдити доля! І за що? За що? Горе що-разу наново стискує Петрикові горло, і він не може дивитися на батька, він знов ховає личко в подушці. Такий жаль на себе, такий жаль!

Жорстка батькова рука ніжно гладить його біляве волосся.

— Заспокойся, сину! Ось заспокойся-бо. Оповім тобі, як колись я так само плакав з образи й досади.

Батько плакав з образи й досади? Батько плакав? Отакий мужній, суворий, великий, наче з металу скутий чоловік—і плакав? Неймовірно! Батько жартує. Цього не могло бути.

Петрик крізь пальці, розмазуючи по щоках солоні сльози, дивиться на батька зачудованими очима.

Батькове обличчя серйозне, задумане. Очі дивляться кудись немов далеко-далеко, пірнаючи в давні спогади. Губи суворо стиснені.

На лобі глибока страдницька зморшка.

— Розкажи, тато, що тобі було скоїлось? Мабуть, дуже боляче, що ти плакав?

— Боляче, синку, ой, боляче... Слухай тихенько, яке мені було колись свято.

— Твоя мати служила тоді за вбиральницю на одній невеличкій станції. Ти був зовсім маленький, як ота Фаня, ще навіть менший. А я їздив тоді за кондуктора на товарових потягах.

Була війна. Та війна, що звільнила робітників від буржуазії—громадянська.

У робітників було військо—червона ґвардія, у буржуазії—біла.

І от білі захопили ту станцію, де була твоя мати. Ми, робітники, вирішили вигнати звідти білих, бо на тій станції було багато військового майна, що потрібно було для повстання.

Вночі розпочали ми наступ. Тихо підкрались до станції і кинулись на ворога з бомбами. Він не сподівався цього і взявся тікати до містечка, що було за кілька кілометрів від станції... Там стояв великий загін білогвардійців.

Ми розділились на дві частині. Одна повинна була забрати із станції різне майно, зброю, харчі, телефони, все, що потрібно для війська, і повезти назад, до сусідньої станції, де був наш повстанський штаб.

Друга частина мала переслідувати ворога, одігнати його геть і не дати пошкодити праці першої частини.

Твоя мати лишилась допомагати товаришам перев'язувати поранених, а я подався з ґвинтівкою відганяти ворога. Не встиг навіть привітатися з нею, пару слів сказати...

Ми бігли вздовж узенького шосе, що вело до станції від містечка. Воно ледве сіріло в нічній темряві, і тільки старі верби обабіч здавались якимись потворними страховищами.

Коли-не-коли ми спинялися, лягали на холодну землю й хапливо стріляли в чорний морок. Звідти ляскали одвітні постріли, жалібно дзичали й ф'юкали кулі, інколи викрешуючи іскри на шосейному бруці. Замовкали.

Ми знову зводились на ноги, бігли вперед, спотикаючись на рівчаках та межах, падали і знов стріляли.

Я якось одбився геть убік, на поле, ще й далеко вперед од своїх. Запалився.

Ліг у рівчаку, чекаю, поки наздоженуть товариші. Ґвинтівка аж гаряча від стрілянини. Міркую: вернуся назад, візьму твою матір, візьму тебе, завезу десь далеко від фронту, щоб не трапилось яке лихо.

Аж чую: рідші стали постріли. Там, там. Там, там. Припинили, мабуть, товариші переслідувати ворога.

Зірвавсь я на ноги, хотів доганяти своїх.

Раптом щось опекло ногу—ти пам'ятаєш, як ми купались, я тобі показував дві біленькі плямки під колінами?

Упав на ріллю. Несила йти з перебитою ногою. Аж зуби стиснув від злости, бо ж і куля, здається, була з нашої сторони. Так у пітьмі випадково мене натрапила.

Почав я поволі плазувати назад до станції. Тягну за собою ногу, немов не свою. Що здорова людина зробила б двадцять кроків, я — один. А тут ще пooране. Дерешся по скибах, мов човник на буремних хвилях. Кров цюрчить, мокра холоша аж до п'ят. Подер сорочку, зашморгнув туго ногу вище коліна, щоб кров туди не збігала. Аж заніміла нога, стала важка, мов колода.

Ледве дістався шосе. Знепритомнів. Скільки лежав — не знаю. Прийшов до пам'яти — зовсім тихо стало, а темінь—ще гірша. Тільки зорі десь високо кліпають, мов живе небо, і ходить там хтось із тисячма лихтариками, коливається. Коливається і в мене в голові, аж вадить. Пити кортить—кров би свою ссав.

Останні сили зібрав, поплазував гусенню по шосе далі. Вже й здорове коліно на бруці до крови збив. Наче голою кісткою ступаю.

А найгірше було, як місток по дорозі трапився через канаву з водою. Розібрали його товариші

уходячи, щоб ворогові пошкодити путь. Самі бруси лишилися, що на них дошки були. Попоморочився я на тих брусах, прокляв був усе на світі. Це не те, що ти на залізничних рейках бавишся. Там падати нікуди і дві нозі в тебе...

Батько встав із ліжка й нервово заходив по кімнаті, збираючи спогади. На щоці бігала мишка. Кулаки стискалися, наче до бою з кимось.

Петрик завмер, вражений батьковим оповіданням. В уяві темна, як порожня топка, ніч, гола, холодна земля і на ній самотна, безпорадна людина лишає по собі кривавий слід. І ця людина—батько!

Петрик молитовно склав рученята, притиснув їх до грудей—ось-ось звідти вискочить маленьке, переповнене любов'ю до батька, гаряче серце.

— Далі, ну, далі!

— Далі, сину, було ще гірше... Не знаю, скільки часу я ліз по шосе, бо кожний крок здавався довгий, як цілий перегін, а кожний віддих—як гудок коло семафору.

І раптом почув гуркіт потягу десь там близько станції. Очевидно прислали із штабу забирати здобич і наш червоноґвардійський загін.

Серце мені стиснуло: ось поїдуть, а я лишуся тут на дорозі загибати, а може заберуть беззахисного вороги.

Ні, не беззахисного! Ґвинтівку не кинув, дарма що перешкоджала лізти.

Надумавсь так: коли вже доведеться в полон іти, застромлю собі в рот, ногою гачок натисну—не візьмуть живого...

Так вирішив, а сам чим-дужч плазую, як собака з перебитим задом. Вже й болю наче нема — одна

думка: як-найскорше до станції, до своїх, хоч так, щоб голос почули.

А там, чую, паротяг ворушиться, по станції, видно, вагони збирає. Далеко вночі чути, як дихає важко машина, як гуркотить на скріпах колесами.

Зачули, мабуть, той гуркіт у містечку і білоґвардійці.

Гохнуло щось в далені, а потім—

шу-шу, шу-у, шу-у—

набій летить гарматний та як гупне десь півкілометра назад мене.

Я так і прикляк до землі, та не встиг і спам'ятатися, як другий набій летить, вогняним фонтаном на шосе спалахує.

Ніде сховатися. Гола, рівна земля, тільки рівчачки неглибокі наобабіч шосе. Скотився туди й лежу, трусюся, мов щеня закинуте...

А ворог добре ціляє: один по одному набої вздовж шосе лягають та все ближче до мене.

Триста метрів, двіста, сто...

Ось черговий упаде саме коло мене—і годі мучитись, прощай життя!..

Аж похололо, заніміло в середині. Язик, горло, губи сухі стали, мов ремінчаті. Очі заплющив, а в них колесом сяйво якесь миготить, міниться...

Ж-жах! Розірвалось десь спереду, і дрібні камінці—на спину, на голову. Буду живий! Перелетіла смерть...

А так було прикро, образливо стало, що загину отам по-дурному, що вб'є мене вже пораненого, недалеко збавленної станції, де товариші, жінка і ти, любий Петрику, — так образливо, такой жаль мене взяв на себе, що я вже тоді мало не заплакав. Не було тільки часу: щойно стисло в грудях, засвербіло в горлі—аж тут і набій вибухнув. Відлягло тоді...

Блискучими очима дивився Петрик на батька, переживав його пригоди, порівнював:

— Це, тату, як зі мною вчора: і подумати нічого не встиг, як візник налетів. Так і покотивсь я по бруку. Тільки я плакав. А ти, тату,—коли ж ти плакав? Ти ж тоді врятувавсь?

— Та вже ж, сину! Адже бачиш мене живого й здорового... Врятувавсь я тоді швидко. Після того набою, що страху мені завдав, стрільнув ворог іще скілька разів—уже по самій станції влучив. Останнім набоем у самісінький станційний будинок поцілив. На тому й заспокоївсь. Боявся, видимо, що ми по шосе наступатимемо на містечко — ось і обстріляв дорогу, щоб йому стріляло під усі ребра!..

— Та як же ти врятувався? Мабуть ешелон не встигли відправити, не квапились? — запитав хлопчик сумного батька, що сидів теперь кінець столу, зіпершись на долоні й похиливши голову від журних споминів.

Маніфестація пройшла десь далі. На спорожнілій вулиці була тиша, тільки десь угорі глухо турчав аеропланний мотор, та здаля басовито гула промова з голосномовця.

— Що, Петрику? Так, так: на станції наші квапились, злякавшись обстрілу. Але я догадавсь: узяв ґвинтівку й почав раз-по-разу стріляти в повітря. Наші подумали, що ворог узявсь наступати, й вислали розвідку. Я до неї обізвавсь і мене принесли на станцію.

Знов замовк батько, пригадуючи давноминулі картини, в разливі події.

Встав, машинально пройшов по кімнаті, машинально сів на ліжко і поклав шкарубку руку синові на голо-

ву. Мов не тут батько, мов перенісся ввесь туди, на далеку, беззвісну станцію.

— А коли ти все ж таки плакав?—тихо, несміливо спитав Петрик, почуваючи, що торкається болючої, роз'ятреної рани.

— Там, сину, вже на станції... Мене принесли непритомного,—поки несли, знову кров цівкою пішла—й поклали в вагон з іншими пораненими. Один набій особливо багато шкоди заподіяв—той, що в будинок влучив. Побив багатьох...

Лежу я, нічого не чую, нічого не знаю. Коли паротяг вагона штовхнув—причеплював, либонь, до потяга. Від штовхунця того мене качнуло, і я боляче вдарився пораненою ногою об свого сусіду — покотом у товаровім вагоні лежали.

Різкий біль до пам'яти привів. Чую — стогін навкруги. Клятий паротяг усім болю завдав. Темно, не видно, хто стогне.

Питаю сусіду:

— Чи я, часом, не вдарив?

Мовчить сусіда, не обзивається. Лапаю його рукою—його рука коло моєї лежить, холодна, задубіла. Мертвяк...

Одсунувся я трошки, щоб знову не вдаритись, сам кричу:

— Гей, хто там на колії живий? Дайте води пораненим та світла якого.

— Почекай, товаришу, — хтось відповідає, — ось складемо потяга—все буде. Треба ще жінок та дітей забрати, поб'ють білі, як залишимо.

І справді, думаю, як це твоя мати, Петрику, та ти в мене з пам'яти випали? Чи ж не за вас я бився, муки приймав, а тепер тії муки ввесь світ заступили.

І лежу вже мовчки, не ворушусь.

Совають наш потяг з колії на колію, щось гомонять там на рейках, носять, вантажать, вагона паротяг знов штовхає, гримить буферами.

Терплю, тільки ще від мертвяка відсовуюсь.

Коли риплять двері, лізуть у вагон кілька товаришів з водою, з полотном для поранених, лихтаря світять.

Один до мене нахиляється, питає:

— Ну, в тебе як? Повернись-бо трохи, присвічу, подивлюся.

Повертаюся я лицем до мертвяка... ой, Петрику, то була твоя мати!.. Її вбило тим останнім набоєм, коли вона в залі поралась коло поранених.

Тоді я заплакав, сину, ось тоді я заплакав...

Петрик уж давно плакав, мовчки, беззвучно, не рухаючись, поливаючи сльозами батькову зчорнілу руку.

А на вулиці чітко вибивав такт піонерський барабан і молоді голоси юно викликали:

Ми на зміну всі підемо,
Клятьбу здійснимо травневу!

I/IV—27 р.

ТИСЯЧІ В ОДИНИЦЯХ

Імена їх ти, революціє, знаєш! Та й навіщо імена?

Їх багато таких, що тут згадано, їх тисячі в цих одиницях. Вони не були комуністками, не були салдатами революції. Але вони принесли на її вівтар свою лепту вдовиці. І я згадую про них із побожністю. Діялося все це на Київщині, але хіба не діялося скрізь, де біднота не мала чого губити, йдучи проти панства? Губила свій звичайний життьовий лад, губила коханих, губила власне життя. Багато їх було, цих тисяч в моїх одиницях. Розкажу по черзі.

Двоє в підвалі жили. Коробочниці. Коробки для цигарок клеїли. Одна була карболкою труїлась. Ще й досі на підвіконні шклянка з пекучим напоєм стоїть. А до другої залізничник ходив, зціпщик. Давно побратися хотіли, так на гроші спромогтися несила була, щоб завести хатнє господарство. Коли приходить, каже: „Іду до гетьманської варти. Добрі гроші дають". Подивилася—раптом, мов несамовита: „Та не діждеш наших братів-робітників розстрілювати". І плеснула карболкою в вічі.

У столівці служила. Жарила, варила, хазяйчиних дітей няньчила, покої прибирала, на базар бігала, гостям страви подавала. Держали, бо гарна на вроду дівчина була. А навпроти брама заводська. І бачить одного ранку—сотня білогвардійців іде робітничі збори розганяти, революціонерів арештовувати. На чолі

полковник. Пика червона, масна. Ой же били, ой же й рубали! І нагаями, й шаблями. Упарився полковник, іде до столівки чимсь прохолодитися.—„Гей, красуню, прийдеш увечері до мене?“—„Прийду“. Сказав би, як знав—бодай не приходила: як заснув полковник з утоми—вже й не прокинувся.

Два дні в хаті кіннотчик-червоноармієць жив. У руку поранений. Білі наступають, тікати треба. „Як же ти без зброї будеш?“—бабуся-хазяйка питає. Пішла, десь у клуні онукову драгунську ґвинтівку витягла. Та ремінця немає. Одною рукою конем правити, а друга хора. Подивилася на богів і зняла рушника вишиваного. Сама цілий піст колись шила—богомільна була. „Їзжай, синку!“

На базарі сиділа, жебрувала. Та яка тепер милостиня, коли скрізь бійка, стрілянина? Але хтось аж увечері знайшовсь, на коліна свіжу франзольку поклав. Біла, духовита. Додому зачовгала. Там ще онучка-дівчинка на вечерю чекала. Коли на площі два вартові-червоноґвардійці розмовляють: „Цілісінький день з юнкерами билися, ще й узавтра гаряче буде, а в роті ані порошиночки не було“.—„Беріть, дітки, франзольку, хай щастить вам доля!“

Хора слюсариха була, на ноги нездужала. Ледве поралась коло печи. А на базар сам слюсар ходив. Устане вдосвіта, побіжить, принесе, а тоді вже на завод. Коли на продподаток виряджають. „Їзжай, чоловіче, мерщій! Мене годував, тепер багатьох нагодуєш“.

Незнайомий парубок, мабуть, червоний партизан, у хату раптом забіг.—„Рятуй, дівчино, офіцерня

женеться!“—„Лізай під піл, гарбузами заставлю“. Наскочили—„Брешеш, суча дочка, більш нікуди було сховатися!“ Били, волос драли, на піл кинули, зґвалтували. Прийшов батько—й батька побили, коня за кару звели. А за гарбузами не додивилися.

Шевчиху погромщики вбили. Сидить швець з немовлятами, плаче: „Це за те, що ми євреями народились“. Прийшла покоївка з шляхетського дому, каже: „Чим я панам служитиму, бери мене за жінку, твоїм немовлятам матіркою буду“.

На сході селяни голову виконкому обирають. Кожний пручається:—„Немає часу, треба коло господарства поратися.“ Салдатка-червоноармійка каже: „То порайтеся й коло мого, а я за вас у раді працюватиму“.

Хазяйський син залицятися почав. Та й він дівчині уподобавсь. Молодий та гарний. Обіцявсь сріблом-золотом засипати, панею зробити. А на фабриці гомоніли: „Зрадниця!“ Наскочили червоні, пани врозтіч пішли. Прибіг до неї милий ховатися. Настелила стола, обідать поставила, поцілувала, сама до штабу червоних пішла: „Беріть онде в мене панича, годі вже—намилувалася“.

Кінець, та, власне, не кінець, бо багато було тих тисяч, багато одиниць, що відбивали життя тих тисяч. Хіба про всіх перескажеш? І хто з них славніше, кому більша шана належить? Кажуть, що легче піти на самогубство, ніж покинути палити цигарки. Легче зламати все життя, ніж поступитися повсякденним звичаєм.

І було багато таких тисяч в таких одиницях. Вони були дочки Жовтня, а може—народилися й раніш.

Київ, березень 1922 р.

▪ ▪ ▪

ЗМІСТ

